

М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ
СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

Ж. С. ТАЛАСПАЕВА
С. ЖҰМАБАЕВ

МҰСАЙЫН АҚЫН

5B011700 (050117) «Қазақ тілі мен әдебиеті»,
5B050400 (050504) «Журналистика» мамандықтары үшін
оқу құралы

Петропавл
2012

3(5K, 43)
16

13/X 21 18(6)	

leazo

|

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**

**Ж. С. ТАЛАСПАЕВА
С. ЖҰМАБАЕВ**

МҰСАЙЫН АҚЫН

*5B011700 (050117) «Қазақ тілі мен әдебиеті»,
5B050400 (050504) «Журналистика» мамандықтары үшін
оқу құралы*

**Петропавл
2012**

Сегіз серіні ұстаз еткен. Біржан сал «Жаксыларға» деген өлеңінде былай деп жазған:

Ұстазым Сегіз сері, Нияз сері
Оларды ұстаз етті Біржан сері.
Жетпіс үш мүшеліме толғанымда
Дүние кері айналып кетті кері.

Қазақ әдебиеті тарихында Кенесары ханның ең сенімді батырларының бірі болып орыс отаршылдарына қарсы тоғыз жыл соғысқан Жанайдар батыр Орынбайұлы туралы жыраулардың шығармаларында есімі ғана аталғаны болмаса кен түрде жазылмаған болатын. Әкесі Сегіз серімен дос, сыйлас болған, өзі де Жанайдар батырдың қадір қасиетін көріп өскен Мұсайын ақынның «Жанайдар сардар» және ол қайтыс болғанда шығарған жоқтауы кітапқа енген.

Бұл шығармаларында уақыт жағынан шындыққа бізден бір ғасырдан астам жақын тұрған Мұсайын ақын Кенесары көтерілісінің кейбір көпшілікке мәлім емес тұстарын жазған. Сол жағынан алғанда да ақынның бұл еңбегі қазақ тарихы үшін құнды еңбек.

Кітапқа енген шығарманың бірі – «Осылар еді шын жүйрік» атты толғауы. Мұсайын ақын 1913 жылы Омбы қаласында Романовтар әулетінің патшалық құрғанына 300 жыл толуына арналған үлкен тойда осы толғауын шығарып айтқан екен.

Тойы болып патшаның
Жетпіс жаста қақсадым.
Күзекеңе еріп кеп
Өлеңді қайта бастадым.

Сегіз сері баласы ем
Атым менің Мұсайын.
Қызылжарлық керей ем

Қарт қыранға ұқсайың, - деп бастаған толғауында екі көзден айрылған ақын сол уақыттағы терістік өңір ғана емес бүкіл қазақ халқына аты шыққан Төле би, Қазбек би, Әйтеке билер мен Исатай-Махамбеттен бастап барлық атақты тұлғаларды санамалап айтып, олардың қазақ халқы үшін сіңірген еңбектерін, қадір-қасиеттерін жырына қосқан.

Түйіндеп айтар болсақ, аталмыш кітап қазақтың ұлыларын ұлықтаған тарихи танымы мол еңбек.

Қайролла Мұқанов,
Қазақстан Журналистер одағының мүшесі,
Мәдениет қайраткері

АЛҒЫ СӨЗ

Республикамыздың мәдени орталығынан жырақ елдің шетінде, желдің өтінде, табиғаты қатаң Солтүстік Қазақстан облысының көне әдеби-мәдени мұрасы кешегі Кеңес үкіметі заманында ескерілмей, зерттелмей қағажу қалғаны анық. Батыс Сібір жерін мекен еткен қандастарымыздың Ермак шапқыншылығынан бері орыс патшалығының бодандылығында болған елде қандай ұлттық мәдени құндылықтар қалды деп ойлаған болу керек, зерттеушілер назарынан тыс қалдық. Бұл жөнінде филология ғылымының докторы Тұрсынбек Кәкішұлы «Ел тарихын ұмыттырмаған әлі» деген зерттеу мақаласында (Қожаберген жырау. Таңдамалы шығармалары. Петропавл. 2003 жыл) былай деп жазды:

«1936 жылы Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов Қожаберген ұрпақтары туралы материал жинауға жыраудың еліне келген. 1936 жылы Сәкен Сейфуллин Сегіз сері мен оның бабасы Қожаберген жайлы жазбақ болған. Бірақ, 1937 жыл ойраны олардың еңбегінің нәтижесін жойды».

Қожаберген әулетінен шыққан ақын-жыраулардың еңбектері неге осы уақытқа дейін жарық көрмеген деген сұрақтың жауабын атақты тарихшы Манаш Қозыбаев былай берген еді.

«Қожаберген жырау маңында ұзақ жылдар бойы неге меңіреу зона орнады, есімі неге аталмай келді... Себеп екеу: Бірінші – Қожаберген баба орыс империясына ашық қарсы, оның «Елім-айы» - империяға қарсы туынды. Онда ол орыс империясы қалмақтарға қару сатты, қолдады деп айыптайды. Ал, оның ізбасары мұрагері Сегіз сері – ұлт азаттық қозғалысының көсемі, орыс отаршылдары баба Қожабергеннің қонысына Преснов селосын орнатты, атамекенін қара шекпенділер жайлап, казактар Горькая линияны казак мемлекеттігінің тірегі болған өлкені баса көктеп салды. Отаршылық, одан қалды кешегі Кеңес заманында Сәбит те,

Ғабит те бұл тақырыпқа белсеніп кірісе алмағаны осыдан болса керек. («Қожаберген жырау». Алматы. 2007. 16 бет).

Мұсайын ақынның әкесі Сегіз серіден бастап ата-бабалар -- Баһрам, Сартай, Шақшақ, Жанкісі, Салғара батыр-жыраулардың бәрі орыс отаршылдарымен ата-мекен жерлері үшін соғысып өтті. Манаш Қозыбаев айтқандай, бұл әулеттің ата қонысы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданының орталығы Преснов селосының аймағы болатын. Сондықтан Кеңес заманында бұлардың шығармаларын жинап сақтау емес, есімдерін атаудың өзі қорқыныш болды. Сол уақытта туыстары Сегіз серінің есімін атауға сескеніп «екі төрт» деп атаған екен. Өйткені тарихта «Горькая линия» («Ащы белдеу») деп аталып қалған линия бойындағы Преснов бекінісінің бас жандармы капитан Пресновскийді өлтірген Сегіз сері деп оны қуғынға ұшыратқан. Кейінгі туыстарын қудалаған Мұсайынның Нұрмұхаммет (1877-1967) лақап аты Тырқай деген баласының үйін тәркілеп, күйдіріп жіберген. Атадан келе жатқан көптеген мұра, қолжазбалар өртеніп кеткен. Соның ішінде Мұсайын ақынның шығармалары болған.

Мұсайын Сегіз серіұлының ірі ақын болғанын өзінің мына өлең шумақтарынан көруге болады.

Тоғыз жаста жыр дарып,
Ақын боп қобыз қолға алдым.
Өлең айтып, ән шырқап,
Сыйлыққа нар мен жорға алдым.

Қыран құстай самғадым
Дәл он жеті жасымда.
Ертегі мен аңызды
Айналдырдым талай дастанға.

Әкем Сегіз Мұсайын менің атым
Біржанға шәкірт болып шыққан даңқым.
Исатай, Махамбетгі, Ер Бекетгі
Жыр еткен жария болды жазған хатым.

1961 жылы қайтыс болған ақынның баласы Нұрмұхамметтің сөзіне қарағанда ақынның қолжазбалары көп болған, бірақ 1921 жылы үймен бірге өртеніп кеткен. Жинаққа енген ақынның шығармалары Нұрмұхаммедтің есінде қалғандары ғана екен, бұларды кезінде немересі Қаратай Биғожин жазып алған.

Кітабымыздың редакция алқасына Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданына қарасты Айымжан ауылының тұрғыны ақынның шөбересі Күлларай Нұрғожина Қаратай Биғожинның жеке мұрағатынан алып табыс етті. Қаратай Биғожин туралы бірер сөз.

Қаратай Биғожин Республикамызға танымал қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші. Толыбай сыншы өнерпаздар әулетінің өкілі. Қазақстанның барлық облыстарын жаяу аралап, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинастырып жанкешті еңбек еткен азамат. Мұсайын атасының ғана емес, Қожаберген, Жанкісі, Салғара, Баһрам, Сегіз сері бабаларының шығармаларын сақтап, ел аузынан жинап, осы уақытқа жеткізген де Қарекен болатын.

Кітапта, сонымен бірге, ақынның өнерпаз әулетіне қатысты біраз қосымша деректер берілген.

ӨНЕРПАЗ ШЫҚҚАН ӘУЛЕТ

Қазақтың рулық жөнімен айтқанда, Дәулен ордабасының елі – Орта жүз Керей, оның ішінде Ашамайлы, оның ішінде Көшебе.

Дәулен батырдың әкесі Таузар Қараораз баласы да өз заманында үлкен әскербасы – батыр, Үш жүзге есімі әйгілі шешен адам болыпты. Дәулен сардар Таузардың үлкен баласы екен, ол Кіші жүз – Алышын ішінде Әлім ұлына жататын Төртқара руынан шыққан атақты Сейіткұл батырдың үлкен қызы Жамалды алған екен. Дәулен батырдың Жамалдан туған Малыбай, Аулабай, Ақшыбай, Жақсыбай, Ертісбай, Тұрсынбай, Наурызбай, Толыбай сыншы, Жарқынбай, Қарқынбай, Садақбай, Еңсебай, Арыстанбек, Барқынбек есімді он төрт ұлы болыпты. Сол он төрт ұлының ішінде Таузарұлы ордабасының өз орнын басып, Қазақ, Ноғай, Қарақалпақ халықтарының біріккен әскерін басқарған қолбасшы-батыр да, өнердің алуан түрінен хабары бары да Толыбай сыншы екен. Бірақ Дәуленнің ел басқармады демесе, басқа ұлдары да ержүрек батыр кісілер болыпты.

Толыбай сыншы Орта жүз Арғын елінің Сүйіндік әулетінен шыққан Айдабол бидің қызы Ақбілекті алған екен. Толыбай сыншының Ақбілектен туған Майлы би, Өтежан, Өтеген, Өтебай, Өтеулі, Өтебек, Өтекедді, Қарабас, Әмір, Өмір, Темір, Батыр, Бадыр, Бабыр, Еділбай, Жайықбай, Оралбек, Тобыш, Барқыт, Қожаберген жырау есімді жиырма ұлы болған, ал, әменгерлік жолымен жеңге алған әйелі – Халимаштан (башқұрт елінің қызынан) туған Өтеғұл, Өтеп, Өтеміс, Өтепберген есімді төрт ұлы болған. Толыбай сыншының Ақбілектен туған Бабыр, Бадыр, Әмір, Өмір, Еділбай, Жайықбай (үш рет егіз туған) деген ұлдары егіз-егізден туған балалары екен.

Толыбай сыншының Өтежан, Өтеген, Өтебай, Өтебек, Қарабас, Әмір, Темір, Өмір, Өтеулі, Батыр, Бадыр, Еділбай, Жайықбай, Оралбек, Өтеп, Өтеміс есімді он жеті ұлы да қамал бұзған, жаудың бетін қайтарған әскербасы-батырлар екен. Олар

жайында сол батырлардың ең кіші інісі Көшебе керей Қожаберген жырау Толыбай сыншыұлы (1663-1763) өзінің жас жігіт кезінде шығарған «Қызылжар» атты дастанының ішінде былай дейді:

Қол бастап, әкем Толыбай туын тіккен,
Есілдің күнгеі бетін күздік еткен.
Көлденең көк Есілдің жарқабағын,
Әкеміз Қызылжар деп атап кеткен.

Қызылжар содан бері атаныпты,
Әкемнен ерлер сонда бата алыпты.
Ту ұстап, тұлпар мінген он жеті ағам,
Қол бастап, жау қалмаққа аттаныпты.

Өтежан Толыбай сыншыұлынан – 5 бала: Ермен, Сарай, Сатай, Көккөз, Адай.

Ермен батырдан – 3 бала: Алдажар, Амандос, Айдос.

Алдажардан – 3 бала: Байшегір, Жаншегір, Алшағыр күйші.

Айдос Көкшетау жерін жаудан тазартқан ақырғы ұрыста жеңіске жеткен соң, Сырымбет тауында дем алып, сыбызғы тартып отырғанда 1745 жылы мамыр айында оны жасырынып қаша алмай қалған қалмақ мергені абайсызда садақпен атып өлтіреді. Қалмақ мергенін Айдостың сарбаздары ұстап алып, отқа қақтап өлтіреді. Айдос жиырма сегіз жастағы сардар әрі ақын екен. Оның сүйегін елі Қызылжар аймағындағы Гүлтөбе қонысына апарып, Толыбай сыншы зиратына жерлейді. Айдосқа арнап, оның келіншегі Қарашаш сұлу жоқтау шығарған екен. Сол жоқтаудың үзіндісі ел есінде бертінге дейін сақталған. Айдосқа арнап оның туысқан ақындары: Қожаберген жырау, Дәстем салдар да жоқтаулар, зарлы күйлер шығарған. Бұл күнде Қожаберген шығарған «Айдос» күйін, Дәстем сал шығарған «Есіл ер» күйін тартатын адамдар қалмады. Айдос батырдың өзі шығарған жырлар да, Қожаберген ақынның «Айдос батыр» атты дастаны да ел есінен ұмыт болған.

Алшағыр күйшінің «Алшағыр», «Боз тұлпар», «Көк жендет», «Бүркіт» күйлерін де тартатын домбырашылар осы кезде ел ішінде кездеспейді. Жариялылық кезеңнің өзінде шығармалары әлі күнге дейін жарық көрмей отырған солтүстікқазақстандық қарт ақын Қазыбек Оразбековтің жоғарыда есімі аталған Алшағыр күйшіге арнап шығарған «Алшағыр батыр» дастаны болған екен.

Амандос батырдан – 2 бала: Тоқымбет, Баубек.

Баубек батырдан – 2 бала: Майемер, Кемеңгер.

Кемеңгер мерген әрі аңшы, әрі құсбегі, әрі атбегі болыпты.

Майемер әнші, домбырашы, қобызшы, сыбызғышы әрі балуан кісі болыпты. Ол көп уақытын салдық-серілік құрумен өткізіпті.

Қарабас тарханнаң – 7 бала: Асқап, Рүстем, Дәстем, Алдабек, Бұқпа, Қараша, Қаумен (Алтын әжеден).

1719 жылы шілде айында Төле, Қазыбек, Әйтеке, Әнет билер мен қолбасы – жырау Қожаберген, Бөгенбай, Жәнібек, Хангелді батырлардың ұйымдастырумен үш жүздің игі жақсылары Әз Тәуке ханға арнап құран оқытып, үлкен ас беріпті. Асты қарт би Әнет бабаның ұсынысы бойынша Асқап баһадүр Қарабас Тарханұлы (1673-1769) басқарыпты. Асқап басқарған ас өте жақсы өтіпті. Қайып Әз Тәукеұлы қатты риза болғанмен, сол төре әулетінен шыққан ағайынды Жолбарыс, Әбілхайыр және басқа төрелер күншілдік жасапты. Қазақ билері осы аста 1720 жылы жаздың басында ханның бір баласын хан етіп сайлау үшін құрылтай өткізбек болып келісіпті. Үш жүзді басқаратын болашақ ханға Қайып төре лайық екені жұртқа сол аста-ақ мәлім болыпты. Осы ас туралы Дәстем сал Қарабасұлының “Әз Тәуке хан” атты тарихи дастанынан үзінді келтірейік:

Тағдырың жазуымен дәмі бітіп.

Жетпіс үш мүшелінде ажал жетті,

Тұп-тұтас үш жүзімнің ең соңғы ханы.

Фәниден бахи жайға Тәуке кетті.

Ханның қырқы болғанда Қазыбек, Төле,
Әйтеке, Қожаберген мәжіліс құрып,
“Келер жаз ханның асы болады”, - деді,
Әлеумет мақұлдады құлақ түріп.

Үш жүздің бектеріне хат жолданып,
Осылай ас уақыты белгіленді.
Қазақтың уақытша ханы болып
Жиында Қайып сұлтан әйгіленді.

* * *

Салтанатпен Тәукенің асы өтті.
Ас басқарған Асқап та еді епті.
Қожаберген, Әнет пен Ер Бөгенбай,
Үш би менен Асқапқа жәрдемдесті.

Осылайша Тәукенің жабдығы өтті.
Хан болуды Қайып ер арман етті.
Хан сайлауы боларын күткен ерге,
Аң аулап жүргенінде қаза жетті.

Тәукенің басқа уәзірі жігерсіз боп.
Хандықтың бөлшектенер шағы жетті.
Би мен бек, төре, шонжар келісе алмай,
Дәурені үш жүзімнің өтіп кетті.
Осыны сыртқы жаулар пайдаланып,
Бақыт құс қазағымнан ұшып кетті.

Қарабас тарханнаң үшінші баласы Дәстем сал 1677 жылы туып, 1752 жылы қайтыс болған екен. Ол да Қожаберген жырау тұған Гүлтөбеде дүниеге келген, көп хисса-дастан, өлеңдер шығарған ірі ақын, әскербасы – батыр адам болыпты. Дәстем салдың бізге жеткен ірі шығармасының бірі “Дәстемнама” деген тарихи жыр.

Асқап батырдан – 2 бала: Көшек, Марқаш. Көшек сардардан – 12 бала: Сүгірбай, Кәдірбай, Сәдірбай, Қалан,

Қамбар, Жанкісі, Байкісі, Шақшақ, Әбдіқалдыр, Әбдікәрім, Тілеулі, Сартай (1750-1821). Шақшақ биден – 16 бала: Әйтемір, Байтемір, Ертемір, Міртемір, Жантемір, Өстемір, Шынтемір, Шыттемір, Битемір, Бектемір (Сексен хажы атанып кеткен), Баһрам, Бауыржан, Есенжан, Қайыржан, Шағырай сал, Жанат сері.

Баһрам батырдан – 7 бала: Көрпеш, Нәупіл, Сүйір, Сүйін, Сейіткерей, Мұхаммедханафия (Сегіз Сері), Қуаныш.

Жанкісі жыраудан – 5 бала: Салғара, Зілғара, Шопан, Орхан, Бұрхан.

Олар өз заманында Жанкісінің бес қасқасы деп атанған. Қасқа деген сөз батыр деген мағынаны білдіретін сөз екен. Жалпы қасқа көп мағыналы сөздердің бірі болып табылады.

Жанкісі Көшеқұлы әрі батыр, әрі әнші-ақын болған кісі. Ол «Бөгенбай батыр» (Көшебе керей Бөгенбай батыр Маянұлына арналған), «Бердіғожа батыр», «Бақсары батыр» сияқты үлкен тарихи дастандар шығарған айтулы ақындардың бірі болыпты. Жанкісі жырау мен оның үлкен ұлы Салғара ақын белгілі жазушы Нәбиден Әбуталиевтің «Сегіз сері» атты ғылыми зерттеу еңбегінен орын алды, оған дейін олар туралы көлемді ғылыми мақалалар да жазылды. Әкесі, ағасы сияқты ірі ақын-жырау болмаса да, Зілғара, Шопан, Орхан, Бұрхан – төртеуі де әнші, домбырашы, кобызшы, сыбызғышы, балуан адамдар болыпты. Олар Қожаберген, Дәстем сал секілді аталарының, өздерінің әкесі мен ағасының өлең-жырларын ел ішіне кеңінен таратып насихаттаған. Жалпы алғанда Жанкісі балалары өз тұсында көпке танымал атбегі, құсбегі – саятшы, аңшы әрі ат ойынынның шебері болыпты.

Тілеулі молдадан – 1 бала: Дауыл мерген.

Дауылдан – 2 бала: Қожамжар шешен, Жетімек. Қожамжар Аманқарағай дуанына қараған Керей руының аға старшинасы болған, өз тұсында әділ би болған екен. Ол өнерге үлкен жанашыр адам болыпты, өнер иелерін жоғары бағалапты. Қожамжар шешен атақты әнші-ақын, композитор Біржан сал Қожағұлұлының (1825-1897) «Мешін – тауық» деген өлеңінен («Білім және еңбек» журналы 11 саны, 1986 жыл) орын алған.

Ол да өз ата-бабалары: Қожаберген, Дәстем сал, Жанкісі, Шақшақ, Салғара, Баһрам, Айдос ақындардың шығармаларын ел ішінде кең түрде таратып, әрдайым насихаттап өткен адам екен. Қожамжар әрі әнші, әрі домбырашы кісі болыпты. Ол өз әкесі Дауылдың немере ағасы Салғара композитор шығарған «Жиырма бес» әнін және Сегіз сері, Нияз сері, Құшан сері, Сейітжан салдар шығарған көп әндерді өз мәнерінде жақсы орындаған. Сонымен бірге Қожамжар әнші Қожаберген бабасының «Елім-ай» жырын, Дәстем сал бабасының «Дәстемнама» хиссасын, Баһрам атасының «Қайғылы белдеу» дастанын және олардың басқа да шығармаларын жатқа білген әрі соларды әнмен айтқан екен.

Қожамжар шешеннен (1820-1890) – 5 бала: Мінімжан, Кәукен, Қабжан, Қожан, Қоңқай.

Бұл бесеуі де әнші, домбырашы болыпты.

Қожамжар әншінің (Сегіз серінің немерелес інісі) Әнапия есімді әрі тұңғышы, әрі жалғыз қызы Бике Керей Оңайбай есімді жас хажы жігітке ұзатылыпты. Оңайбай хажының Әнапиядан туған Жартыкей, Қабыл, Қазы есімді үш ұлы болыпты. Сол Қазидың кіші ұлы Абай журналшы, түп нағашыларына тартып ақын болған екен.

Жетімек шежіресінен (1826-1903) – 3 бала: Әбжан, Абық, Әбілқайыр.

Абықтан – 3 бала: Ерғали, Етай, Үкітай, және Қарашаш есімді қыз туған.

Үкітайдан – 3 бала: Асылбек, Ермағамбет, Ерман.

Әбілқайырдан – 4 бала: Жанмырза, Жанәбіл, Жолдыбай, Үкітай туды.

Жолдыбай Әбілқайырұлы Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Благовещенка (Жекекөл) совхозының Богдановка (Толыбай) бөлімшесінде тұрды.

Шақшақтан 7 бала: Сексен (Бектемір), Баһрам, Бауыржан, Есенжан, Қайыржан, Шағырай сал, Жанат сері.

Сексен балуанның шын аты – Бектемір. Көшек батыр немересі Бектемір туғанда, сексен жаста екен. Сексен жасымда туды Сексенім деп атап кеткен. Сексен жігіт кезінде немере

ағасы Иманға еріп, Мекеге барып, хажы атағына ие болған екен. Ел ішіндегі дауларда әрдайым әділ билік айтып, екі жағын да татуластырып отырғандықтан, пара алмайтынын білген халық оны ғадыл қазы деп атаған. Ол ғарып-қасерге, кем-кетікке, жетім-жесірге көп жәрдемдескен қайырымды кісі болыпты. Сексен әкесі Шақшақ биден қобыз, сыбызғы, домбыра тартуды жас бала кезінде үйренген екен, ол үлкен ән орындаушы болыпты. Оның өз бәйбішесі Ақмаржанның қайтыс болғанын, баласы жоқтығын қосып шығарған толғауын халық «Сексеннің зары» деп атаған. Бұл толғау кезінде ел ішіне кең тараған екен. Қазірдің өзінде де ел ішінде бұл толғауды жатқа білетін адамдар аз емес. - Сексен Шақшақұлы (1777-1877) – қазақтың ғасыр жасаған әншілерінің бірі. Ол да өз ата-бабаларының, әкесінің өлеңдерін елден-елге таратқан екен.

Шақшақтың Сексеннен үлкені Ханшайым есімді қыз екен, ол да өнерлі, ер жүрек, жауынгер болыпты. Ханшайым Сибан керей Еламан Жолымбет баласы деген жігітке ұзатылған екен.

Елеманның Ханшайымнан туған Әсіреп, Мүсіреп, Кенжетай есімді үш ұлы болыпты.

Мүсірептен – екі бала: Кәжімбай, Ботбай сері.

Кәжімбайдан – 4 бала: Махмет, Ақан, Мақан, Самұрат.

Махметтен – белгілі академик-жазушы Ғабит Мүсірепов, Хамит, Баязит, Әшім ақсақалдар туған (Дина деген Бәйбішесінен).

Ботбай серіден -2 бала: Шалабай, Шарданбай.

Шалабайдан – 4 бала: Әбділла, Дулат, Әмір, Мұрат.

Шақшақ бидің бәйбішесі Айманнан он төрт ұл, бір қыз бала туған екен. Қыз бала – жоғарыда аталған Ханшайым. Он төрт ұлдың жетеуінің жасы Ханшайымнан үлкен де, қалған жетеуінің жасы кіші екен. Шақшақтың (1740-1837) Ханшайымнан жасы үлкен Өстемір, Шынтаемір, Шойтемір, Тастемір, Жантемір, Жалаңтөс, Байтемір есімді әнші-ақын әрі батыр ұлдары патша өкіметі отаршылдарының әскерлерімен жер-су үшін ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың басында болған жиі-жиі қанды шайқастарда ерлікпен қаза тапқан екен.

Сексеннен – 1 бала: Мұсазада батыр (1823-1841), Баһрамнан (1779-1826) – 7 бала: Көрпеш, Нәупіл, Сүйір, Сүйін, Сейіткерей, Сегіз сері, Қуаныш батыр (Жамал Бақы кызы бәйбішеден).

Көрпеш (1798-1851) көптеген діни хиссалар шығарған суырып салма әнші-ақын, әрі Бұхара шаһарындағы жоғары дәрежелі діни оқу орны – медресені тамам еткен ғұлама, әрі қазақ халқының жер-суын қорғау жолындағы жауға қарсы соғысқа қатысқан, отаршылдармен көп дауласқан жауынгер жан. Ол – Қызылжар шаһарында өз қаражатына мешіт салдырып, медресе ашып, бала оқытқан ұстаз. Кейін оның артында ұрпақ қалмаған соң, мешітін де, медресесін де Татар молдалары иемденіп кетіпті. Ал, Көрпештің діни шығармаларын ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында қазақ ауыз әдебиет үлгілерін жинаушылардың кейбіреулері өз мақсаттарына пайдаланып кеткен көрінеді.

Имам Көрпештен – 2 бала: Сейітжан сал, Құшан сері.

Нәупіл батырдың алғаны Бидалы Уақ елінің қызы Балым екен. Нәупілдің Балымнан туған Қазыбек күйші, Қозыбай шешен деген өнерлі екі ұлы болыпты. Алайда Нәупіл мен Балым ертерек қайтыс болып, Қозыбай шешен нағашы жұрты Бидалы Уақтағы шешесінің інілері: Есенғұл, Балпаш деген нағашы ағаларына бала болады. Жалпы Қозыбай шешеннің өмірі дұрыстап зерттеуді қажет етеді.

Сүйірдің шын аты – Мұхаммед Әли.

Сүйірден – 1 бала: Мейрам сал.

Сүйіннен – 2 бала: Әмірхан ақын (1836-1901), Темірхан зергер.

Сейіткерейден – екі бала: Ерімбет, Жолымбет.

Ерімбеттен – үш бала: Көшім, Бесін, Есім сері.

Ерімбеттің келіншегі Жәмила Тобыл өзенінің батысын мекендейтін Қыпшақ елінің қызы екен. Ерімбет пен Жәмила көп жасамай, ерте қайтыс болады да, Көшім, Бесін деген екі ұлы Мейрам салдың қолында қалады да, кішісі Есімді нағашылары сұрап алып кетеді. Сол нағашыларының қолында өскен Есім әнші, балуан, мерген әрі кол өнерін меңгерген әрі аңшы, құсбегі,

атбегі жігіт болады. Ол Кіші жүз Алшынға жататын он екі ата Байұлыдағы Алтын елінен Зылиха есімді сұлу қызды алып қапып, Қарақалпақ жеріне өтіп кетеді. Сол жақта он шақты жыл болып, кейін нағашысымен, одан соң өз елі – Көшебе кереймен табысады. Есім сері мен Зылиха қалған өмірін Батыс Сібірдегі Түмен губерниясына қарасты «Қош қарағай» деген қоныста өткізеді. Шежіре деректеріне қарағанда, Есім сері 1860 жылы – мешін жылы туып, 1915 жылы – қоян жылы күзде қайтыс болған. Олар турасында бірнеше ақын жырлаған екен, соның арқасында «Есім сері – Зылиха» атты он шақты вариантты дастан дүниеге келген. «Есім сері мен Зылиха» да зерттеуді қажет етеді.

53/35
Жолымбет ірі балуан болыпты, ол Омбыда біраз жыл тұрыпты. Сол Омбы шаһарында тұрғанда, үйретінді аюлармен күресіп, аюларды жығып жүріпті. Ол орыс балуандарын да жығыпты. Жолымбет ән де шырқапты, домбыра, сырнайға (гармоньға) қосып ән орындаған екен. Жолымбет ағаш шебері болыпты. Ол өмірінің соңғы жылдарын «Қош қарағайда» өткізіпті. Жолымбет Сейіткерейұлынан (1845-1917ж.ж.) басқа да үйретінді аюлармен, цирктегі орыс балуандарымен күресіп, оларды жығып жүрген Көшебе керейдің Сәмерке атасынан шыққан Қаракесек Өтенұлы деген түйе балуан болыпты, ол кісі шешен де болыпты.

Қуаныш батырдың әйелі Бану Жалтырдағы (Ялутұрдағы) Кәрім деген татар бойының қызы екен. Қуаныш батырдан бір бала: Сапарғали ақын (1855-1914 ж.ж.). Сапарғали Қуанышұлы ақын Қазақ Совет энциклопедиясының алғашқы жарық көрген он екі томдығынан орын алды. Мектеп оқулығына да кірді.

Әмірхан Сүйінұлы да түйе балуан, мерген, суырып салма әнші-ақын болған. Ол Біржан салдың бас шәкірті болған, «Біржан – Сара» айтысын алғаш рет хатқа түсірген кісі. Әмірхан сері «Біржан – Сара» айтысының бір нұсқасын Зайсан шаһарынан Қазан баспасына жіберген. Өзі патша өкіметі отаршылдарының қуғынына ұшырап қашып жүргендіктен, өз атын көрсетпеген ол жайында Сүйінұлы ақын өзі былай дейді:

Бұл хисса шықса да Арқа даласынан,
Жайсаңның жіберілді қаласынан.
Атауға өз атымды бармады аузым,
Ұлықтың қуғын көріп жаласынан.

Көшебе керей Әмірхан балуан-ақынның (1836-1901 ж.ж.) өзі туралы шығарған «Әмірхан» әні өлеңінің ел есінде төмендегі бір шумағы ғана сақталып қалған:

Әмірхан Сүйінұлы менің атым,
Салдықпен көрдім дүние рахатын.
Нағашым Жалпақ Қанай деп айтады,
Керейде Ашамайлы асыл затым.

Баһрам батырдың жалғыз қызы Ғайша Атығайдың Бәйімбет атасынан шыққан Ендібай деген жігітке ұзатылған екен. Ендібайдың Ғайшадан туған Ақжан, Тоғыжан деген ұлдары болған. Соның Ақжаны молда, Тоғыжаны ірі айтыс ақыны болыпты. Ендібай өзі Қарауылға жиен екен.

Сегіз сері батыр – ақында Ырысбике деген бір ғана әйелі болған, оның ұл-қызы Ырысбикеден туған.

Сегіз серіден – 6 бала: Мұстафа, Мұсабек, Мұсайын, Мұсажан, Мұсахан, Мұсағұл (Ырысбике Елғұн қызынан).

Сегіз серінің ер балалары да, жалғыз қызы – Бибізара да мұсылманша сауатты болған. Оның үстіне, Мұстафа, Мұсайын Сегіз сері ұлдары мал емшісі болыпты.

Сегіз серінің бәйбішесі – Ырысбике Елғұн қызы (балуан шешей) сынықшы, тоқымашы, тігінші, әнші, домбырашы ана болған екен.

Қожаберген жырау, Сегіз серілер туралы арнаулы зерттеулер, шығармаларының жинақтары кітап болып шыққаны көпшілікке мәлім.

МҰСАЙЫН АҚЫН СЕГІЗСЕРІҰЛЫ

Әкем Сегіз Мұсайын менің атым
Біржанға шәкірт болып шыққан даңқым.
Исатай, Махамбетті, Ер Бекетті
Жыр еткен жария болды жазған хатым.

Қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында өмір сүрген суырып салма әнші-ақындары мен ірі балуандарының бірі – Мұсайын Сегізсеріұлы.

Мұсайын – әйгілі суырып салма әнші-ақын, күйші, композитор әрі халық батыры Сегіз сері Шақпақұлының (1818-1854жж.) үшінші баласы. Ол 1843 жылы қоян жылы сәуір айының басында қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Жекекөл (Благовещенка) жеріне қарасты Гүлтөбе (XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Маманай атанған) деген ну орманды, тұщы көлді, көк шалғынды әсем қонысты мекендейтін Қожаберген ауылында тұратын атақты әскербасы-батыр Сегіз сері Баһрамұлының шаңырағында дүниеге келген. Аталмыш облыстың Жамбыл ауданындағы Айымжан ауылына қарасты өзінің соңғы қонысында – Қожамжар би қыстауы деген орманда 1920 жылы-мешін жылы желтоқсан айының аяғында бір апта ауырып жетпіс жетіден жетпіс сегізге қараған жасында қайтыс болған. Мұсайын ақынның сүйегі сол мандағы Сексен хажы бейітіне жерленген.

Мұсайын жас бала кезінде әуелде ауыл молдасынан оқып, хадимше хат таниды. Онан соң оны әкесі Сегіз сері сол төңіректегі қазақ, татар, орыс аралас тұратын елді мекен – Болатынай қалашығындағы медресеге оқуға береді. 1854 жылы барыс жылы тамыз айының аяғында әкесі Сегіз сері ауырып қайтыс болады да, Мұсайын жетім қалады. Серінің зайыбы Ырысбике Мұсайын, Есболған деген екі ұлы мен қызы Бибізараны, асыранды бала – Сәліні ертіп, Сегіздің немере ағасы Иман қажының ауылына көшіп келеді. Алайда қонысының белектігіне қарамастан, Маманай ауылында тұратын Сегіз

серінің немере ағасы Бәділ (шын аты – Бәделхан) балуан Шағырай салұлының көмегімен Мұсайын оқуын әрі қарай жалғастырып, Болатынай медресесін тәмам етеді. Сонан кейін Мұсайынды, Мұсажанды Бәділ балуан Қызылжар шаһарындағы (Петропавловскідегі) шағын медресеге оқуға береді. Мұсайын сол медресені 1858 жылы жазда тәмам етеді. Ол әрі қарай оқуды доғарып, ақындық жолға түседі. Бала ақын, бала балуан атанған Сегіз серіұлы Біржан сал тобында болып, 1866 жылдың – барыс жылының қараша айының басына дейін салдық-серілік құрады. 1866 жылы қараша айының басында Көшебе керей Ақбас баласы - Иман қажыға сәлем бере келген ел ағасы Есенеі батыр Естемесұлына ((1798-1871жж.), ол жылдары Батыс Сібір генерал-губернаторының Бас кеңесшісі қызметінде болған) Сегіз серінің зайыбы Ырысбике Елғұнқызы ((1821-1904 жж.), елі -- Бағаналы найман, оның ішінде Қарабала) өз қолында қалған Мұсайынның үй шаруасына қарамай, қаңғыбастыққа салынып, тыңдаусыз болып кеткенін айтып шағым жасайды. Бірнеше ай бойы үйге келмей жүріп, жаңа ғана ауылға келіп, аттан түсіп жатқан Мұсайынды анасы көріп қалып, дереу Есенеіге хабарлайды. Есенеі советник шабармандарын жұмсап, Иман қажы Ақбасұлының ордасына Мұсайынды шақыртып алып, одан көкірегіне құран ұстатып, сал-серілікті, ақындықты, ел аралап күресуді тоқтататынына серт беруін қатаң түрде талап етеді.

Теріс батадан қорыққан Мұсайын Есенеідің талабын орындауға көкірегіне құран ұстап серт береді. Сол күннен бастап, Сегіз серіұлы салдық-серілік құрумен қош айтысып, бірыңғай қолөнершілікпен айналысып, сүйектен, темірден, ағаштан, қайыстан түйін түйетін он саусағынан өнер тамған жан-жақты шебер болады. Сонымен қатар, ол егіншілікті де кәсіп қылып, дихан болыпты. Мұсайын ат бапкері, құс бапкері, тазы, қайың қаптал бапкерлері болған екен. Әрине, бұл аталғандар әнші-балуан Мұсайынның ата кәсіптері болса да, әкесі Сегіз сері батырдан он бір жасында жетім қалған ол аң аулауды, құсбегілікті, мергендікті қарт аңшы Есбол Сағындықұлынан (1780-1885 жж.), Сибанбай күйші

Өтемісұлынан үйреніпті, ал, ат баптауды аталас ағайыны Құдас Әлібекұлынан, қолөнершілікті өз әкесі Сегіз серіге шәкірт болған, өзімен аталас ұста-зергер, балташы Сары Қарауылұлынан үйренген екен. Мұсайынды балуандыққа Андамас Есболұлы, Жұдырық, Доби, Қазы, Күшібай сияқты керей елінің балуандары баулыған екен.

Сонымен бірге ол мал емшісі, керуенбасы да болыпты. Ол ән-күй аспаптарында шебер ойнауды аталас туысы Сазанбай батыр Маманайұлынан үйренген екен. Есеней мырза Сегіз серіұлына ауылға келіп түскенде, беташар той бастар, аужар шығарып айтуға ғана, елдегі атақты кісілер дүниеден өткенде, соларға арнап жоқтау өлеңдер шығарып беруге ғана, сырт елдің балуандарына қарсы күресетін өз жұртынан балуан шықпаған жағдайда ғана күреске түсуге рұқсат еткен екен.

Мұсайын жырау 1866 жылдың қараша айына дейін «Наурызбай-Ханшайым», «Жиенбай-Балқия», «Жарылғамыс-Алуа», «Айсара-Шорман», «Жаяу Мұса-Гүлхашима», «Жаяу Мұса-Сұрша қыз», «Бекет батыр», «Ерназар-Бекет», «Қозы көрпеш-Баян сұлу», «Балта керей Тұрсынбай батыр», «Ер Баһрам мен Гүландам», «Жанайдар батыр», «Жәуке батыр», «Дастан батыр», «Ер Ағыбай», «Қоянақ жеңгей» және басқа тарихи әрі ғашықтық жырлар, хисса-дастандар шығарған екен. Осы арада бір ескерте кететін мәселе былай. «Қозы көрпеш - Баян сұлу», «Ер Баһрам мен Гүландам» оқиғаларын Мұсайынға дейін де көп ақындар жырлаған. Ал, «Наурызбай - Ханшайым» жырының Сегіз сері, Мұсайын, Көкбай нұсқалары бар, яғни оны осы үш ақын жырлаған екен. Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы «Наурызбай - Ханшайым» жырының авторы емес, ол тек оны кітап етіп бастырушы ғана. Өйткені, «Наурызбай - Ханшайым» дастанының Сегіз сері нұсқасының үзінділері 1857 жылы, толығы 1859 жылы Орынбор ведомствосында жарық көрген. Ал, Жүсіпбек қожа ол кезде дүниеге келмеген кісі. Тіпті ол 1857 жылы туған күнде де бөбек шағында дастан шығаруы мүмкін емес. Ол былай да елге белгілі жайт. Бекет, Ерназар батырларды Мұсайыннан басқа сол кіші жүз Әлімұлы ішінде Алты Шекті елінің өзінен шыққан Мұсабай деген ақын дастан етіп шығарған.

Сол сияқты Тұрсынбай Ертісбайұлы, Ағыбай Қоңырбайұлы батырлардың әрқайсысын жеке-жеке хисса етіп Мұсайыннан өзге де ақындар жырлағандары жұртқа мағлұм.

Сегіз серінің «Наурызбай - Ханшайым» дастанын шығарғанына оның өмірі мен көркем де тарихи туындыларын жинап зерттегендердің бірі әрі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында өмір сүрген қазақтың ірі ақындарының бірі – Шәңгерей Сейіткерейұлы Бөкеевтің (1847-1920 жж.) «Сардар сегіз» атты тарихи хиссасының ішіндегі мына төмендегі шумақтың өзі-ақ дәлел бола алады:

«Наурызбай-Ханшайымдай» Сегіз жыры,
Орынбор баспасынан жарық көрген.
Бұл хисса қысқартылып шыққан кезде,
Бала едім медреседе оқып жүрген.

Мұсайынның жоғарыда аталмыш дастандарын жатқа білетін адамдардан кезінде ешкім керек қып жазып алмағандықтан, ол мұралардың басым көпшілігі қолымызда жоқ. Мұсайын ақынның біздің кезеңге «Жәуке аға», «Қайран, Жәкем» (соңғысы Жанайдар батыр Орынбайұлына арналған жоқтау) атты жоқтаулары, «Жанайдар батыр» дастаны, «Саран байға», «Үлкен тойда» және басқа аздаған өлеңдері, Дәмелі қызбен айтысы ғана келіп жетті.

Мұсайын ақынның 1908 жылы-мешін жылы қыркүйек айында екі көзі көрмей қалады. Ол жайында біреулер түсінде аян берген ақ киімді, ақ түйеге мінген, қолында асатаяғы бар ақсақалға ақын, балуан болам деп берген сертінен тайғаннан болды десе, енді біреулер ұсталық құрып отырғанда, көзіне шоқ тиген, сол шоқ болған ұсақ көзге тиген темірді Сарқыз деген етті әйел тіл салып алған дейді. Сонан соң Мұсайынның көздері нашар көретін болып, ақыры соның зардабынан екі көзі көрмей қалған деседі. Ал Мұсайын ақынның өмірінен ешбір мағлұматы жоқ кейбіреулердің: «Әкесі Сегіз серіден дарыған ақындықты екі көзі зағип болғандықтан, Мұсайын әрі қарай дамыта алмапты», - деуі шындыққа жанаспайтын бос сөз екенін

айтпасқа болмайды. Себебі, ақындық дарындылыққа зағиптық тоқтау салған емес. Өйткені, бала кездерінде екі көзінен зағип болған Шөже, Тоғжан, Өмірбай, Қақпан, Ажар, Зейнеп, Сахария, Артық, Темірғали сияқты суырып салма ақындар өленді қартайғанша айтқан ғой.

Өрине, Мұсайын заманында суырып салма әнші-ақын, ірі балуан, дихан, аңшы, құсбегі, атбегі, мал емшісі, ауа-райын болжаушы (сәуегей), жан-жақты қолөнерші болғанмен, өз әкесі Сегіз сері секілді асқан батыр, күйші, композитор, орысша сауатты кісі болмаған. Оның ағасы Мұстафа да әкесі Сегіз сері сияқты үлкен батыр, үлкен композитор, үлкен күйші болмаса да, біршама жақсы батыр, біршама жақсы композитор әрі сынықшы, әрі жауырыншы адам болыпты. Бірақ ол да орысша оқымаған кісі, хадимше сауатты, молдалық білімі бар кісі болған екен. Мұсайын да, оның ағасы Мұстафа да орыс тілінде біршама жақсы сөйлей білген адамдар болыпты. Оны соларды көздері көрген қарттар айтады екен.

Мұсайын Біржан салдан басқа Көрпе, Шәрке сері сынды суырып салма әнші-ақындарға да шәкірт болған екен.

Мұсайын қобыз, сыбызғы, сырнай (гармонь), скрипка, домбыра, жетіген сияқты ән-күй аспаптарын да өте жақсы тартқанын, оның асқан қобызшылардың бірі болғанын көнекөз қариялар әңгімелеп отырушы еді.

Сондай-ақ, Сегіз серіұлынан балуандық жолға түсерде Жансейіт Тәсібекұлы (1863-1914 жж), Қоңқай Қойшыбайұлы сияқты аталас інілері бата алған екен.

Әнші-ақын Мұсайын өз тұсында Сыздық төре Кенесарыұлымен, Мұқан Құлықешұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Байеке Айдаболұлы, Біржан Толымбайұлы, Жақып* сынды жүйріктермен, Мейрам қажы Жанайдарұлы (1844-1921 жж), Жүсіп қажы Жансақалұлы, Шынтемір қажы Шорманұлы, Өлти қажы Көкенұлы, Үмітбай мырза Күзембайұлы, Нұрғожа

Жақып* – Тобыл өзені бойын мекендейтін Балта керейден шыққан суырып салма әнші-ақын.

Құрымбайұлы сынды мырзалармен, Наурызбай, Ораз, Сегізбай, Тоқа сынды балуандармен төс қағысқан дос болған екен.

Мейрам қажы Жанайдарұлы, Әлти қажы Көкенұлы (1843-1921 жж.), Ақыш қажы Алжығанұлы, Нұрмағамбет қажы Сағынайұлы (1848-1925 жж.), Үмітбай мырза Күзембайұлы, Нұрғожа Құрымбайұлы, Жүсіп Жансақалұлы, Шынтемір Шорманұлы, Дәулетімбет керей Байжан, Жұрнаш, Қантай керей Дүйес, Баубек шонжарларға Мұсайын шебер киіз үйдің әр түрінің сүйегін жасап әрі терезе орнатып берген екен. Сонымен бірге Мұсайын балуан қолы ашық - жомарт кісі болыпты. Ол өздеріне қонаққа келген құдалары Сыздық, Ахмет, Жәкі Кенесары хан ұлдарына үш бәйге атын мінгізіп, иықтарына қасқыр ішіктер жауып, күймені қоса сыйлаған екен. Сол үш жүйрік ат барған соң, бір жылдан кейін Созақ өңірінің жеріне үйреніп, бұрынғыша астарда, тойларда жарыста озып келіп, бірінші, екінші бәйгелерге ие болыпты. Сол үш аттың ішіндегі өрен жүйрік көк қасқа ат Созақ, Үзкент, Түркістан, Шымкент өңірлеріне «Мұсайынкөк» деген атпен белгілі бопты. Әрине, ол атқа Мұсайынкөк деген есім берген Сыздық төре екен. Наурызбай төреден қалған жалғыз қыз – Меңсұлуды ағасы Сыздық сұлтан Көшебе керей Сегіз серінің үлкен баласы Мұстафа батырға ұзатқан екен. Сондықтан Мұсайын ақын Кенесары хан балаларымен туған құда екен.

Малы жұтқа ұшырап қиын халде қалған құрдасы Ыбырайым Алдайұлы аңшыға Мұсайын әнші: «Осының бәйгелеріне келген малдарды өсіріп, шаруанды түзетіп ал!» - деп, өзінің бірдің соңы боп келіп, екінші бәйге алып жүрген ақкөк атын сыйлаған екен.

Сегіз серіұлы өзі жасаған бұйымдарының артылыш қалғанын - жетім-жесірлерге, кедей-кепшіктерге, жарымжандарға, перзенті жоқ кәрілерге, көршілеріне тегін береді екен.

Көшебе керей Күзембай мырза Итемірұлы (1826-1919 жж.) Қызылжар уезіндегі мұсылмандарға төбе би болған кезеңде Мұсайын соның жүз жігітін басқарып, ел ішіндегі барымтаға,

ұрлыққа тыйым салған екен. Ол кей кездерде сол Күзембай мырзаның керуен басы болған екен.

Әлти хажы Көкенұлы сән-салтанат құрған Мұсайын құрдасын: «Керейдің де, кедейдің де кербезі», - деп, кемітіп сөйлейді екен. Бірақ Сегіз сері балалары Әлти айтқандай, кедей болмапты. Мұстафа, Мұсайын, Мұсахан, Есболған Сегіз сері ұлдары ауқатты шаруалар болыпты. Өйткені, олардың әрқайсысында 150 (жүз елу) жылқыдан, 100 (жүз) шақты түйеден малдары болыпты, аз да болса егістік, шабындық жерлері болыпты. Әуелде қонысы мол Толыбай сыншы ұрпақтарының жер-суын казак-орыс байлары кесіп алып, ақыры олар қоныссыз қалған екен.

Сегіз серіұлынан ақындық жолға түсерде Қылыш Тұрлыбайұлы (1857-1923 жж.), Үкілі Ыбырай Саңдыбайұлы (1858-1930 жж.), Қожамбет Ордабайұлы (1858-1932 жж.), Мұстафа Бейсенұлы (1870-1936 жж.), Намаз, Ахметжан, Әміре, Жүніс есімді әнші-ақындар бата алған екен. Қолөнершілікте Мұсайыннан Рахмет Оспанұлы, Айтбай Ізтөлеұлы, Темірбай Хайралапұлы, Омар, Сағындық балуан деген шеберлер шәкірт болып, одан үлгі-өнеге алыпты.

Мұсайынның Дәмелі ақын Айтасқызы есімді әйелінен Ақжүніс есімді қыз, Шаймұхаммед, Нұрмұхаммед атты екі ұл туған екен. Шаймұхаммед (1875-1894 жж.) атасы Сегіз серіге тартқан әнші, балуан, өжет кісі екен. Сегіз сері атасына, Мұсайын әкесіне тартқан Шаймұхаммед өте әдемі, батыр тұлғалы, биік бойлы, сымбатты, өткір көзді, айбарлы жігіт болыпты. Әрі молда, әнші-балуан Шаймұхаммед, оның келіншегі - Жәмила, анасы - Дәмелі ақын - үшеуі арасы қырық бес күннен 1894-жылқы жылы жазда ауырып қайтыс болған екен. Шаймұхаммед көздігіш ауырған екен, одан ұрпақ жоқ. Ал, Ақжүністен (1871-1957 жж.), Нұрмұхаммедтен (1877-1961 жж.) ұрпақтар бар.

Нұрмұхаммедтің лақап аты Тырқай, қызы - Рәбиға (1898-197 жж.), баласы - Нұрғожа (1900-1975 жж.) алғаш рет хадимше өз атасы - Мұсайын қобызшыдан хат танығандарын айтушы еді. Сегіз серіұлы жыраудың шөбересі Қаби Нұрғожаұлы (1927-1977

жж.) ірі әнші болды. Оның кіші ұлы -- Бектас Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданындағы Айымжан орта мектебінде мұғалім болып, қызмет атқарады. Бектас Қабиұлы да домбыра тартып, ән салады, бірақ ол ақын емес.

Мұсайынның әкесі Сегіз сері сияқты ауа райын болжайтын сәуегейлік қабілеті болғанын соңғы әңгімелеген Құрманғожа Шошайұлы (Шошайдың шын аты -- Ғабдолла) Қаражанов ақсақал Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Қайранкөл кеншарында тұрды.

Мұсайын қайтыс болғанда (сол 1920 жылы желтоқсан айының аяғында), оған Қылыш Тұрлыбайұлы, Шағырай Төбетұлы, Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы, Қожамбет Ордабайұлы, Мұстафа Бейсенұлы, Әміре, Жүніс ақындар арнап келіп, оның баласы мен немересіне өлеңмен көңіл айтып, аруақтың орнына дұға оқып, Сегіз серіұлы балуанға жоқтаулар шығарады, ол туындыларды жазбаша күйінде қалдырады. Жоғарыдағы аталмыш жырауларға жоқтаулар шығарып, өзіне сыйлағаны үшін Нұрмұхаммед Мұсайынұлы бір-бір бие беріп, иықтарына бір-бір жаңа қара тон жауыпты.

Мұсайын жыраудың Дәмелі қызбен айтысының үзіндісі 1988 жылы «Қазақстан әйелдері» - журналының 6-санында жарық көрген Ғазиз әнші Мұсаұлының «Дәмелі ақын» атты ғылыми мақаласынан орын алды. Сонымен бірге Мұсайын жыршы өз әкесі туралы жазған филология ғылымдарының кандидаты әрі ескі жазудың шебері Т.Сүлейменовтің «Өнер» баспасынан, драматург-жазушы Н.Әбуталиевтің «Жалын» баспасынан 1991 жылы жарық көрген бір-бірімен аттас «Сегіз сері» атты әдеби зерттеу еңбектерінен орын алды.

АҚЫННЫҢ ӨЗІ ТУРАЛЫ ТОЛҒАУЫ

Дәл он алты жасымда,
Ел ішінде ерке едім.
Қыз-бозбала қасымда,
Ойын-тойдың көркі едім.

Әншілер еріп соңыма,
Домбыра, қобыз қолымда
Балуан болдым топ жарған,
Болмай бөгет жолымда.

Жиырмадағы жасымда,
Құндыз бөрік басымда
Мұсайын ақын атандым,
Біржанның еріп қасына.

Сайран салдым, жыр айтып,
Көрген емес бет қайтып.
Дестелеп өлең шығардым,
Қобызға қосып хисса айтып.

Сол бір жастық шағымда
Райхан гүлдей жайнадым.
Сөйлес қылып боз үйге,
Кермеге бәйге ат байладым.

Жарысқа қосып атымды,
Аста, тойда бәйге алдым.
Көпке сыйлап олжамды,
Жұрттың қамын ойладым.

Бұлбұл күстай сайрадым,
Сыннан өтіп қайралдым.
Әнші, күйші, сері боп,
Еркімше той-тойладым.

Жиырма бесте зергер боп,
Қылыш, мылтық жасадым.
Бейітке қояр тастарға,
Жазуды жазып (ойып) қашадым.

Найза, қол оқ ұштарын,

Шабарман боп әуелі
Жүзбасыға жетіп ем.
Қолөнерін кәсіп қып,
Шеберліктен кетіп ем.

Өтінген соң халайық,
Айтайын өлең азырақ.
Ерте солған гүл едім,
Болсам да бір кез қызғалдақ.

Әкем Сегіз тұсында
Айтайын болған ерлерді.
Серілік құрып жүргенде,
Шарлап ем біраз жерлерді.

Арқадан шыққан ерлерім
Нияз сері, Қошқарбай. -
Дастан, Кеген, Бекбатыр,
Жанайдар, Жәуке, Ағыбай.

Иман, Қошқар, Шәкір мен
Әлке, Базар, Төлебай.
Сүйір, Сүйін, Қуаныш,
Сазанбай мен Мәненбай.
Басықара, Жолан мен
Аңғал, Мыңбай, Таңыбай.

Кіші жүзден шықан еді
Махамбет пен Исатай,
Ерсары мен Қалдыбай.
Таңатар мен Иманбай.

Есмағұл мен Қабыланбай,
Ахмет пен Қожахмет.
Науша менен Нысанбай*,
Арыстан мен екі Есет*.

Есмайыл мен Досмайыл.
Жанғожа мен Төлебай* .
Ырысалды, Үбі, Жанғожа,
Ақтан, Құрман, Бұғыбай.
Ерназар, Бекет, Бұқарбай,
Досқожа мен Толыбай.

Осылардың ішінде
Таныс болған асылдар.
Жас кезінде ер болып,
Жауға түскен жасылдар.

Нияз, Дастан, Сазанбай,
Жанайдар, Жәуке, Ағыбай
Жолан, Қошқар, Шәкір мен
Жанғожа, Есет, Бұқарбай.

Әкемді көрген осы ерлер,
Жас жігіт демей өзімді.
Мейман етіп құрметтеп,
Тындады өлең сөзімді.

Сегіздің ұлы келді деп,
Маңайын түгел жинады.
Шығарып өлең айтқан соң,
Ағайыны да сыйлады.

Қазы* - деп акын бұл жерде Аманқарағай, Көкшетау дуандарында аға сұлтанға орынбасар, яғни заседатель болған Итемір Барлыбайұлын айтып отыр. Қызылжарлық орта жүз Көшебе керейден шыққан Сұлтандардың бірі – Итемір мырза Барлыбайұлы 1861 жылы 4 сәуірде Ресей патша өкіметінен Анненская лента қадаған алтын медаль алған, Қазақ ақсүйегі атағын алған.

Нысанбай – Исатай Тайманұлының інісі.

Екі Есет деп Беріш Есет би мен Шекті Есетті айтып отыр.

Төлебай – Исатай Тайманұлының екінші інісі.

Әрқайсысы бұлардың,
Ат мінгізіп, шапан кигізді.
Дос болғанын әкеммен,
Әңгіме айтып білгізді.

Бұларға кейін өзім де
Киіз үйдің сүйегіне.
Күймені қоса сыйладым,
Мейман боп елге келгенде.

Аруақ қонған кәрінің,
Батасын алдым бәрінің.
Жасап бердім әр түрін
Мал емдейтін дәрінің.

Жоғарыда аталған
Орта жүз, Кіші жүз ерлері.
Көп соғысқан кәпірмен,
Тазарсын деп елдің жерлері.

Өз тұсында батырлар,
Үш жүздің болған қорғаны.
Сақталсын деп қазақтың,
Өзен, көл, тау, орманы.

МҰСАЙЫННЫҢ ӘКЕСІ СЕГІЗ СЕРІГЕ ШЫҒАРҒАН ӨЛЕҢІ

Әкеміз Кенеге ермей Арқадағы
Шығарып талай дастан, әсем әнді.
Кіші жүз, Қоңырат, Найман елде жүріп,
Жыр еткен өзі көрген замананы.

Нағашым Бағаналы затым Керей.
Жүйрік ем озып жүрген бәйге кердей.

Серілікті жиырма үш жаста мен тастадым,
Жақсының сөзін сыйлап Еснейдей.

Көрсен де жетімдікті ғарыш басым
Әкемнің сақтап қалдым қолжазбасын.
Қадымша хат жазатын сауатым бар
Әлеумет айтсам егер сөздің расын.

Әкем Сегіз Мұсайын менің атым
Біржанға шәкірт болып шыққан даңқым.
Исатай, Махамбетті, Ер Бекетті
Жыр еткен жария болды жазған хатым.

ДӘМЕЛІ АЙТАСҚЫЗЫ МЕН МҰСАЙЫННЫҢ АЙТЫСЫ

Қазақ халқының ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген суырып салма әнші-ақын қыздарының бірі – Дәмелі Айтасқызы (1843-1894 жж.).

Дәмелі қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының орталығы – Қызылжар (Петропавловск) қаласынан бір жарым шақырым жерде Отарбай қыстауын мекендейтін Әзберген ауылында Айтас жыраудың отбасында дүниеге келген, яғни 1843 жылдың қоян жылы көкек-апрель айында туған. Анасының есімі – Бәтін.

Ол бала кезінде ауыл молдасынан оқып, Хадимше хат таниды. Кейін Айтас жырау жалғыз қызы Дәмеліні Қызылжардағы медреседе оқытады. Өзі ақын-жырау, әнші, музыкант болғандықтан, Дәмеліні өнерге де баулиды, қисса-дастандар, өлеңдер жаттатып, ән салғызып, домбыра, сыбызғы, қобыз тартуды үйретеді. Дәмелі өзі туып-өскен өңірдегі ертеректегі және әкесі Айтаспен тұтас ақын-жыраулардың өлең-жырларын жаттап өседі. Ол Қожаберген, Салғара, Сегіз сері, Нияз сері сияқты сол өлкеден шыққан әйгілі композиторлардың әндерін шырқап, күйлерін тартады. Дәмелі Дәстем сал, Жанкісі, Жанак, Шағырай сал, Жанат сері, Сазанбай, Сибанбай, Дайрабай сияқты белгілі күйшілердің шығарған күйлерін де домбырамен,

сыбызғымен, қобызбен жақсы орындаған. Ол Қожаберген жырау шығарған «Елім-ай», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Омбы шайқасы» қиссаларын, Жанкісі Көшекұлы жырау (Найман Жанкісі емес, одан үлкен Керей Жанкісі) шығарған «Бердіғожа батыр», «Бөгенбай батыр» (үлкен Бөгенбай, яғни Керей Бөгенбай туралы жырды, Қанжығалы қарт Бөгенбайдан бұрынғы Бөгенбай) дастандарын, Сегіз сері шығарған «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (басқа ақындардікінен бөлек екі нұсқасы), «Бармақ батыр», «Ер Тарғын» (бір нұсқасы), «Қамбар батыр» (бір варианты), «Қабанбай батыр» (үшінші нұсқасы) және басқа эпостық жырларды жатқа білген.

Дәмелі әнші, ақын, домбырашы қыз, молда қыз, тігінші қыз атанып, ел ішінде зор беделге ие болған шақта оны сол Қызылжар (Петропавловск) аймағына даңқы шыққан, балуан, әнші, күйші ретінде көпке таныла бастаған жас ақын Мұсайын Сегіз серіұлы 1860 жылы-мешін жылы ел жайлауға шығардан бұрын жаздың бас кезінде әдейілеп іздеп келеді. Оның қасында Жүсіп Алдай баласы деген жас әнші жігіт болады.

Кермеге ат байлаған екі жігіт Айтастың он екі қанат ақ ордасына сәлем беріп, кіріп келеді де, өз беттерінше төрге шығып, жайғасып отырады. Себебі, Айтас қария төсағашта (ағаш кереуетте) жалғыз өзі ұйықтап жатады. Боз үйдің ішінде басқа ешкім болмайды. Айтас жатқан төсағаштың тұсында үкілі домбыра ілулі тұрады. Мұсайын домбыраға қызығып, оны алып тартқысы келсе де, еш реті болмайды. Өйткені, Айтастың тәтті ұйқысын бұзғысы келмейді. Жолдасының домбыра тартқысы келгенін сезген Жүсіп сыртқа шығып, қоржындағы құрама домбыраны алып келеді. Ақбоз үйге Жүсіп қайта кіргенде, Айтас ұйқысынан оянып, көзін ашады. Сол шақта Мұсайын мен Жүсіп «Ассалаумағалайкум!» деп дауыстап сәлемдесіп, Айтасқа қол беріп амандасады.

Айтас екі жігіттің берген сәлемдерін алып, олардан жөн сұрайды. Жастар жөнін айтады. Сонан кейін Айтас жастықтан басын басын көтеріп алып, көрпесін иығына жамылып, маңын қымтай отырып: «Жарайды бөтен балалар емес екенсіңдер. Сегіз

серінің баласы болсаң, домбыраны босқа ұстап жүрген жоқ шығарсың. Сыңайы ақын жігіт көрінесің, лебіңді тыңдайық, тезірек бірдеңе деп жібер», - дейді. Сол кезде есіктен бір көркем қыз кіріп келіп сәлемдесіп, қайтадан сыртқа шығып кетеді де, көп айналмай, үйге қымыз құюлы тегеш әкеледі. Онан соң барып, шара аяқтар мен қымыз ожау әкеп, тегештегі қымызды ожаумен сапырып, шара аяқтарға құйып, әкесіне, екі мейманға бір-бірден ұсынып, қолдарына ұстатады. Иек сипап, қымыздан нығыз бір жұтқан Мұсайын домбырасын құрап, жөнге келтіріп, әнді биік шырқап, былай дейді:

Көп елді ақын ата араладың,
Байқадың сан жыраудың шамаларын.
Мен сізге сәлем бере бұрылып ем,
Аман ба бәйбішеңіз, балаларың!

Ақынсыз кезінде айтқан бектің мінін,
Адамсыз аттамаған алаш жібін.
Амандық-саулық сұрау бізге міндет,
Саламат шығар, ата, аға-інің.

Есен бе, ауыл-аймақ, елі-жұртың,
Келе сап оятуға бата алмадым.
Төсекте тәтті ұйқыға шомып қапсын,
Дауыстап сізге жауап қата алмадым.

Әуелден атағыңды естіген соң,
Бөгелмей тұсыңыздан өте алмадым.
Жасы үлкен осы ауылда қария деп,
Токтамай шаңыраққа кете алмадым.

Кісі емен жұртты әуре қып қинайтұғын,
Саудагер емеспін мал жинайтұғын.
Кешегі Сегіз сері баласымын,
Үлкенді әрқашанда сыйлайтұғын.

Кәрілікке белшеңізден батып қапсың,
Күш қайтқан қарт бурадай жатып қапсың.
Бақ қонған таңдайыңа жүйрік едің,
Жас жетіп қайран ата жүдеп қапсың.

Жолшыбай ауылдарды араладым,
Бәрін де жағдайлы деп шамаладым.
Жұртыңның үлкен-кіші ұлын көріп,
Ішінен сөзге ұстасын таба алмадым.

Жөн сілтер жеткіншекке болса данаң,
Үлгілі ер адаспайды басса қадам.
Осы үйдің кермесіне ат байладық,
Әйгілі бар деген соң жырау адам.

Ата-еке, келгеніме болма алаң,
Талапкер еліндегі мен бір балаң.
Ақмарал ордаңызда бар деген соң,
Көрмек боп жарқын жүзін бастық қадам.

Ежелден істің жайын ақын білген,
Дұрыс қой жөн сұрасып «бұл кім?» деген.
Жат емен түбім бірге Көшебемің,
Жас аңшы-ем ақбөкенді іздеп жүрген.

Жан емен жыр дүниесін тарта алмаған,
Кезім жоқ қашағанды қайтармаған.
Дем алған төсағашта сізден басқа,
Бар екен мұнда ақмарал жаутаңдаған.

Төріңізде ілулі тұр сар домбыра,
Дегендей ұстап көріп құлақ бұра.
Арада сіз жатқан соң алу қиын,

Ұят қой үлкенді аттап бару тура.
Сұлудан үміттіміз сылаң қаққан,

Шашқа шолпы, құлаққа сырға таққан.
Жігіттің біз сияқты көзі түсер,
Бар екен аққу құсын қолда баққан.

Аққуың домбыраны әпермей тұр,
Шамасы көрінеді ән-күйден құр.
Болмаса әдеп сақтап тұрғаныма,
Әйтпесе, гөзел ме екен сөздері пұл.

Ақмарал бота көзі жаутаң қағып,
Сөйлейтін сияқтанады сөзін бағып.
Бозша нар инабатты қарап қалды-ау,
Жымиып, қасын керіп, күлім қағып.

Ақбөкен ыңғайлы екен жұртқа жаққан,
Әлде бұл жүйрік пе екен жұлдызша аққан.
Даңқты Сегіз сері баласы едім,
Қатардан жас болсам да оза шапқан,-

- деп, дауысын көтере шырқап, одан кейін дауысын баяулата келіп, бір тыныстайды. Бұл кезде Дәмелі жинамалы, төрт сирақты дөңгелек үстелді әкеп құрып, үстіне дастархан жаяды да, дастарханға тағамдарын әкеп қойып, табаққа шыныаяқтарын салып әкеледі. Онан соң ақ самауырынды қайнаған күйінде әкеліп қойып, шай беру қамына кіріседі. Меймандарды, әкесін қыз шайға шақырады. Бірақ, Мұсайын қыздың сөзін естімеген болып, өлеңді әрі қарай жалғастырып, қайтадан әнін шырқайды. Сегіз серіұлы ендігі өлеңін Дәмеліге арнайды:

Ақмарал кездескенде дәл осылай,
Ақындық шарты келмес жыр жосылмай.
Сибанда Шимойынның бұлбұл құсы,
Жарысқа қаласың ба шын қосылмай.

Сөйлемен құрбым сізге сөзді бұлдай,
Жүрем бе жас болған соң сауық құрмай.

Фархад пен Шырын болып отырар ек,
Аққұман, ақ самауырын бөгет болды-ай.

Аққұман бүйтіп тұрған күйің құрсын,
Бурадай жың шақырған күнің құрсын.
Бұрқырап иініңнен буың шыққан,
Самауырын сарқыраған үнің құрсын.

Қалайды сүйген жүрек көркем жарды,
Тарқатпақ боп келіп ем шер-құмарды.
Қосуға қос ғашықты кедергі боп,
Дастархан арамызда тұра қалды.

Бөкенді мейманынан бірден қорып,
Төрт сирақ дөңгелек үстел бөгеу болып.
Тұрса да замандасым тілдесейік,
Өмірдің келешегін оймен шолып.

Сонда Дәмелі төрде ілулі тұрған домбыраны алып
тартып, әнге басып, былай депті:

Жігітсің өлең қонып шабыттанған,
Жүйріктей арба жегіп қамытталған.
Замандас жүрісіңнің мәнін айтшы,
Сапарың қай тұстарға бағытталған.

Ісіңнен ойыңа алған ұтылмассың,
Түсуге келсең тордан құтылмассың.
Қойылса ықыласың біздің жаққа,
Ешқашан дәл осындай жұтынбассың.

Алдымен ас ауыз ти құрбыласым,
Құрметтеп үй иесі ықыласын.
Әдейі қойған шайды ішпей кетсең,
Ісіңнен ойыңа алған ұтыласың.
Әнші-ақын болсаң дағы өнер қысқан,

Күндеген не демейді сырттан дұшпан.
Жолаушым, кербезденбей, асыңды іш,
Пайғамбар дәм дегенде, тақтан ұпқан.

Мейманым, мынау ісің келіспейді,
Қандай жан біздің қолдан ас ішпейді.
Ермісің мейманасы асып жүрген,
Қастықтан бұл қылығың кем түспейді.

Мұсайын алдындағы шара аяқтағы қымызды басына көтеріп, іше салып, домбырасын қағып-қағып жіберіп, әнге салады. Айтыс осылайша басталады.

Мұсайын:

Сөзінді әуелі айтқан ұға алмадым,
Мойнымды ән айтудан бұра алмадым.
Жастықтың әуресімен саят құрып,
Мәжіліс кермаралмен құра алмадым.

Бабамыз адам ата жаралғанда,
Жаратқан сыңар етіп Хауа ананы.
Жалт етіп әлдеқалай қарағанда,
Гөзелсің ғашық еткен бозбаланы.

Дәмелі:

Аңғардым көмейінде жырдың молын,
Ән салып, күй тартудан тимей қолың.
Молдалар медреседе айтпаған ба,
Үлкен деп әрқашанда дәмнің жолын.

Замандас, әнді тоқтат, шайыңды іш,
Орынсыз өлең айтып, көрсетпе күш.
Тостырып берген асты қоямысың,
Көргендей шала ұйқыда қолайсыз түс.

Мұсайын:

Тәңірге аманат қой пенде жаны,
Төгілген кей ғашықтың босқа қаны.
Жолында қосылудың жапа шеккен,
Еске алсаң Жүсіп пенен Зылиханы.

Айтпасам келген жайды болмас білем,
Оны айтпай сөзге құлақ салмас білем.
Болмаса Жайылғанның ақмаралы,
Несіне басқа қызбен ойнап-күлем.

Дәмелі:

Сұңқарсың шырқай ұшқан қона алмайсың,
Тұлпарсың етің қызса оралмайсың.
Құрбылас, асқақтамай шайынды іш,
Қайтсенде дәмнен үлкен бола алмайсың.

Құрама домбыраны алдың қолға,
Ағылтып ән шырқайсың оң мен солға.
Құмартқан қызыл көріп сен бір қыран,
Түсерсің ұзамай-ақ құрған торға.

Мұсайын:

Мен болсам, жем іздеген қыр сұңқары,
Кез боп тұр Қызылжардың аққулары.
Жігіттің тіршілікте арманы жоқ,
Жолықса іздеп жүрген ғашық жары.

Қорлықта Ханафия болған шақта,
Дәм жазып ғашық еткен Әминаны.
Құмармын атағыңа көптен құрбым,
Азапқа салма біздей бозбаланы.

Дәмелі:

Өзіңді өнер қуған жігіт десек,
Жақсының баласы деп есептесек.

Тым шапшаң қызба жігіт көрінесің,
Болар деп жайың қалай көңіл бөлсек.

Болсаң сен қарабайыр, я топырыш,
Жүргенде су төгілмес мен бір жорға.
Асыққан ажалыңа аңғал жігіт,
Құларсың омақааса қазған орға.

Болғанмен көркем жігіт жырың кесек,
Құтаның ертелі-кеш өнер десек.
Қаз мойын, жібек жалды сайгүлікпін,
Шаңыма ілеспейсің қатар жүрсек.

Мұсайын:

Жігіттің сұлу көрмей бармас дәті,
Кей кезде түсе қалар істің сәті.
Кез келген адам ерттеп мінетұғын,
Жылқының болсаң дағы қазанаты.

Пенденің бағалайды пенде басын,
Түсірер ару ердің ықыласын.
Жүргенде су төгілмес жорға болсаң,
Ілдің бұғалыққа құрбыласым.

Гөзелмен сал-сері ойнап күлетұғын,
Асылды жақсы танып білетұғын.
Сайгүлік екенінді өзің айттың,
Жүйрікті біздей ерлер мінетұғын.

Мінуге ерге лайық болсаң жорға,
Иншалла түсіп тұрсың біздің торға.
Ерттеп ап сайгүлікті мінген жігіт,
Құлар ма шұқанақтай қазған орға.

Өзім де қаз мойын ат іздеп едім,
Шыдамды қажымайтын ұзақ жолға.

Аққуды ілермін деп көздеп едім,
Дәмелі қонып тұрсың бүгін қолға.

Дәмелі:

Дегендей осы тұстан аялдарсың,
Абайлап сөзбен қақтың құрбыласым.
Ағат сөз айтып қалсам, көңіліңе алма,
Мен сізден алыс кетпес замандасың.

Әкемнің жыры асыл, дәстүрі артық,
Жеңіп тұр оны бірақ шіркін қарттық.
«Білмеген у ішеді», - дегендейін,
Ғафу ет, айтқан сөз де болса артық.

Кек тұтпау белгісі ғой жақсы адамның,
Қатесін кешіріңіз біздей жанның.
Әзіл сөз құрбыға айтқан айып болмас,
Кемеңгер ісін шешкен адасқанның.

Мұсайын:

Замандас ренжіме келгеніме,
Қуанам қарабайыр дегеніңе.
Ақыны Көшебенің атансам да,
Келмеген жас жігітпін кемеліме.

Ақын қыз Жайылғанда бар деген соң,
Құмартып келіп едім өнеріңе.
Ғашықтар пірі болған Ләйлі-Мәжнүн,
Жетпеген қосыла алмай дегеніне.

Тұсалып туласаң да құтылмас боп,
Таузардың кез боп тұрсың мергеніне.
Шын сұлу көзі жетсе, ұялмас боп,
Өзінің уәде берер сүйгеніне.

Дәлдеген тоқтата алмас мерген оғын,

Әр пенде іздеп шығар қолда жоғын.
Дәмелі токетер сөз сізде қалды,
Тамамдап аяқтадым сөздің соңын.

Тірлікте өнерлінің алды жарық,
Ыңғайлы есті кісі болмас ғарып.
Мен сізге үмітті боп құрдым ауды,
Болсаң да терең жүзген суда балық,-

-деп, Дәмеліні сөзден тоқтатады. Сөйтіп барып, тағам жеп, шай ішеді.

Тамақтанып болған соң, жас өнерпазға қазақ ресімін жасап, бет сипайды. Онан кейін балуан ақын: «Ата-еке, үлкеннен сарқыт!?» - деп, қолындағы домбырасын әдеппен Айтас жырауға ұсынады. Айтас жас жырау ұсынған домбыраны қолына алып, қағып-қағып жіберіп, тамағын бір кенеп қойып:

Жыр айтып елді аралар,
Жақсы келдің балалар.
Сіздерге тілек тілейді,
Біз сияқты бабалар,

- деп, бастап жастарға өлеңмен алғыс айтады. Екі өнерпаз қарт жырауға ризашылықтарын білдіріп, көп-көп рахмет айтады. Сонан соң Жүсіп біраз ән мен күйді домбыраға қосып орындап береді. Мұсайын сол жолы Дәмеліге сөз айтып, екеуі қосылмақ боп уәделеседі. Сегіз сері баласы ауылына барған соң, арнаулы кісілер жіберіп, Дәмеліні өзіне атастырады. Сол жолы ел хан жайлаудан оралған соң, Мұсайын мен Дәмелі қосылып, бас құрайды. Сол 1860 жылы-мешін жылы қыркүйек айының басында үлкен той жасайды.

Дәмелі қыз кезінде көп бозбалаларды айтысып жеңген, бірақ Сегіз сері баласынан ұтылып қалған. Дәмелі ақынның бозбалалармен айтыстарынан басқа өзінің көшке мінетін бозжорғасымен айтысы, ақ лақ пен одан жеріген саулы ешкіні айтыстырғаны бар. Өзінің көзі тірісінде оның өлеңдері ел ішінде

кеңінен тараған. Қазір жұрттың қолдарында Дәмелінің жоғарыда берілген Мұсайынмен айтысы ғана толық сақталған.

Дәмелі Айтасқызы 1894 жылы-жылқы жылы жаздың басында ел хан жайлауға шығардан аз-ақ күн бұрын ауырып, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Айымжан ауылына қарасты «Қожамжар қыстауы» деген жерде өз үйінде қайтыс болған. Бейіті сол маңдағы Сексен балуан қорымында.

«ЖАНАЙДАР САРДАР» ДАСТАНЫ

Бісмиллә деп бастайын,
Жаңсақ сөзді қоспайын.
Жанайдар ерді хисса етіп
Ұрпаққа мұра тастайын.

Орта жүз Арғын ішінде
Сүйіндіктің жұртынан
Шыққан екен Жанайдар
Батыр болып құлпырған.

Төртуыл Арғын атасы
Сүйіндіктен тараған.
Биғаш деген ерінің
Аузына жұрты қараған.

Дұшпанды қуған кезінде
Биғаш батыр бабасы.
Дуалы ауыз ол ердің
Қабыл болған тобасы.

Биғаштан туған Орынбай
Шешен боп топта сөйлеген.
Мәжік ата әулетіне
Тоқтауылды қосып билеген.

Ашамайлы Керейде
Тіленші биден бата алған.
Ғадыл болып жасынан
Орынбай қазы атанған.

Содан туған арыстан –
Жанайдар деген сері екен.
Дұшпанның тісі батпайтын
Адамзатта бөрі екен.

Тірісінде Жанайдар
Аты шулы ер екен.
Төртуыл, Тоқтауыл елінің
Заманында бегі екен.

Енді айтайын, жарандар,
Жанайдар сардар жағдайын.
Талаптанған шаһбаздың,
Алла түзер маңдайын.

Он бес жасқа келгенше,
Медереседе оқыған.
Ғұлама сөзін бек тыңдап,
Миына білім тоқыған.

Алты жастан сабаздың
Дінге ауған ансары.
Мәлім болған асылға,
Молданың жай-жапсары.

Он бес-он алты жасында
Қызылды-жасыл киінген.
Тойға барса ән шырқап,
Бойжеткенге шүйілген.

Он жеті жасқа келгенде,

Жылқыдан ұстап асауды,
Үйретіп мінген ер салып,
Алдына қойып астауды.

Дайындап ер-тұрманды,
Жылқыдан таңдап жорғаны,
Қару-жарақ жинады,
Болам деп елдің қорғаны.

Көк жорға атқа ер салып,
Домбырасын қолға алды.
Сері жігіт атанып,
Ас пен тойда ән салды.

Он сегізге келгенде
Ақбалтыр балуан атанды.
Күреске топта түсерде
Ақсақалдан бата алды.

Он тоғызға жеткенде
Дұшпаннан жылқы айырды.
Найзалап жауды түсіріп,
Жұрт есесін қайырды.

Он сегізге толғанда
Бас құрауды ойлады.
Өзі ұнатқан сұлуын
Көнбесіне қоймады.

Сол ұнатқан гөзелі
Тоқтауылдың елінен.
Шалғай емес қонысы
Ауылына таяу жерінен.

Қаракесек Арғын ішінде
Жантудан тарап Тоқтауыл.

Төртуылмен бірге боп,
Көшіп-қонған мол қауым.

Қаракесек, Сүйіндік,
Бір туысқан ел екен.
Он ата болып арасы,
Қыз алысар кезі екен.

Тоқтауылдың тәуірі
Жанайдарға қыз берген.
Төртуыл мен Тоқтауыл
Тізе қосып бір жүрген.

Жиырма жасар Жанайдар
Аққошқарды ертіп жүріпті.
Ел жағдайын еске алып,
Жан-жаққа құлақ түріпті.

Жолаушылап жүріп екеуі,
Ұйықтап жатқан шағында.
Сұлтанның түскен қолына,
Кез болып бөгет бағына.

Амалсыздан Кененің,
Төзбек болды сынына.
Қиын екен сынағы,
Сұлтандардың шынында.

Шыдап бақты екі Арғын,
Болмаса да еш төзуге.
Кіші Арғын Шеген жолықты,
Сынақта жүрген кезінде.

Аққошқар мен Жанайдар,
Қапыда қолға тұтылған.
Бағына шеген кез болып,

Сынақтан олар құтылған.

Сонан кейін Аққошқар,
Жоламаған Кенеге.
Кекті болған көкжалдар,
Оңайлықпен көне ме?

Қорлық көріп орыстан,
Айырылған соң қоныстан.
Жанайдардай батырға,
Ағыбай сардар болысқан.

Болса да шағын дәулеті,
Салтанатын байдан асырып.
Орынбайұлы Жанайдар,
Иілмеді жауға бас ұрып.

Салдардың бірі еді Жанайдар,
Ит жүгіртіп, құс салған.
Ас-тойлардағы бәйгеде,
Тұлпары озып, жүлде алған.

Алған жерін орыстар,
Қайтарып оңай бере ме?
Ағыбайды қия алмай,
Жанайдар келген Кенеге.

Ағыбай ерді аға деп,
Қысылған шақта пана деп.
Жанайдар ерген Кенеге,
Төреден шыққан «дана» деп.

Алайда естен кетпеген,
Ханнан көрген сынағы.
Мойнына ағаш ілгенде,
Қайтқандай болып ер бағы.

Ағыбай сөзін құп көріп,
Қылығын ханның кешірген.
Сый-сияпат көрген соң,
Кекшілдік отын өшірген.

Есенкелді, Саржан мен
Қасым сұлтан мерт болып.
Үш төренің қазасы,
Айықпастай дерт болып.

Ел тізгінін Кенекен
Алмақ болып шынымен.
Тізгін тисе қолына,
Табыспақ қазақ ұлымен.

Осы орайда төреңіз
Пайдаланған ерлерді.
Қайтармақшы кәпірден,
Нулы, сулы жерлерді.

Мешін жыл мамыр айында,
Кененің тарап үндеуі.
Бас көгерді Елермен,
Кәпірдің батып жүндеуі.

Кене хан қонған ортауға,
Жан-жақтан ерлер ағылды.
Ұлықтан қорлық көргендер,
Маңынан ханның табылды.

Жайма шуақ мінезбен
Әуелде жайлы көрінген.
Тұлпар мінген астына,
Құйрық-жалы өрілген.

Түйе жүн шекпен үстінде,

Кәмшат бөрік басында
Кенекке шыққан ту ұстап,
Отыз бес* кәміл жасында

Шұбыртпалы Арғын Ағыбай,
Кіші жүзден Толыбай.
Қуандық Арғын елінен
Әлке, Базар, Төлебай.

Кіші жүз Керейт Досқожа,
Сүйіндік Арғын Жанайдар.
Тыңшы болған төреге
Жағалбайлы Мыңжасар.

Ұзын Қыпшақ Иман мен
Қарауылдан Бөгенбай.
Қасымұлын қолдады,
Алды-артын ойламай.

Ақ сауыты үстінде
Астында жүйрік бесті кер.
Хан тобына қосылған
Көшебе керей Дастан ер.

Кенесары дара емес,
Туыстары бар еді.
Соңынан ерген інілері,
Уақ, шуақ нар еді.

Олардан басқа туысы
Көшек, Боқы, Сапақбай.

-
1. Елермен – Аламан, ер-азамат деген мағынаны білдіреді.
  2. Отыз беске туған жылын қоса есептегенде, Кенесары келгенін айтып отыр.

Құдайменде Ержан мен
Жас жеткіншек Наурызбай.

Қызылжар, Қорған, Омбыға,
Жасады ерлер жорықты.
Тұтасып соғыс қылар деп,
Қазақтан орыс қорықты.

Ойрандап кетіп шет жағын,
Айтылған үш шаһардың.
Олжалы болған батырлар,
Кәпірге төгіп қаһарын.

Көрінді сонда ерлікпен
Орынбайұлы Жанайдар.
Ақыл мен қайрат сай келіп,
Ханмен болған барабар.

Омбы мен Барнауыл арасы
Кәпірлер жоқ жер еді деп.
Көшіп-қонған ол жақта,
Орта жүздің ел еді деп.

-Алтай таудан таңда деп,
Тұрақтайтын қонысты.
Бекініп әбден алған соң,
Аямай шап деп орысты.

Қытайға бағынышты Керейді,
Ғаскеріңе қосқай деп.
Сайлап алып жасақты,
Кәпірдің жолын тосқай деп.

Дұшпаныңа жібіме,
Батсын деп әбден тақымың.
Кенесарыдай құдасына,

Есене́й айтқан ақылын.

Барнауыл мен Омбыда
Қазақ, татар, орыс аралас.
Сөйтсе-дағы ол қамалда
Билікке мұсылман жоламас.

Аласталған биліктен
Мұсылманның баласы.
Зеңбіректі кәпірге,
Қолданар жоқ шарасы.

Омбы мен Барнауыл арасы,
Мекен етер жер екен.
Қоныстанса қазаққа,
Әлі де болса кең екен.

Есене́й айтса айтқандай,
Көк шалғынды жасыл бел.
Мекендеуге тым жайлы,
Нулы, сулы жазық жер.

Сол жақты көріп қайтуға,
Жанайдар мен Ержанға.
Досқожаны қосып жіберген,
Кене хан тез арада.

---

1. Есене́й – Орта жүз Ашамалы керейдің басшысы, ру көсемі. Ол Батыс Сібір генерал-губернаторына Тұрлыбек Көшенұлынан кейін бас кеңесші болған, шекаралық комиссияға мүше болған, оған дейін Аманқарағай дуанында аға сұлтан болған, Құрметті қазақ атағын алған. Жас жігіт кезінде Есене́й Марал ишан Құрманұлы (1780-1841 жж.) бастаған Батыс Сібірдегі мұсылман шаруаларының көтерілістеріне белсене қатысып, Отаршыл әскерлерге қарсы соғыста ерліктер көрсетіп, мыңбасы-сардар атағын алған екен. Есене́йдің туған інісі Еменалы мырза Естемесұлы Кенесарының өзінен екі жас кіші қарындасы Бопанды алған.

Алтайға дейін аралап,
Барғандар шын өзгерген.
Алтайды да тез барлап,
Қоныс деп жақсы мензеген.

Алтай жағын суреттеп,
Досқожа жырын арнаған.
Естісе де жайлы қонысты,
Кене хан көшіп бармаған.

Ерлер айтқан шын сөзге,
Кенекең құлақ салмаған.
Ортауда жатып сұлтаның,
Жақсының тілін алмаған.
Сол қыңырлық себеп боп,
Бастарын кейін жалмаған.

Аралап шыққан асықпай,
Құлындының даласын.
Ертпек болған соңына,
Орта жүздің баласын.

Болдырмасқа тырысқан
Ағайынның аласын.
Орынбайұлы Жанайдар,
Есенейдей ағасын.
Қадірлеп қатты сыйлаған.
Құлақ қойып сөзіне,
Әбден ұйып тыңдаған.

Уағадаласып сол жерде,
Алтайға көшіп келмек боп.
Орнығып алып мекенге,
Орысқа соққы бермек боп.

Есенейлермен қоштасып,

Аттанып кеткен жөніне,
Разы боп Керей ағасы,
Олар да кеткен еліне.

Кіші жүз Керейт Нысанбай,
Хан інісі Наурызбай,
Мешін жылы жас болып,
Қалған еді бара алмай.

Әуелі Кенен хош көрген,
Еселей ердің талабын.
Соғысуға кәпірмен
Сайлап қару-жарағын.

Көшіп барса шаппақ боп,
Барнауылдың қаласын.
Қоныстанбақ болған еді,
Құлындының даласын.

Жанайдарды сыйлады,
Ханға ерген елдер батыры.
Көрсеткен соң сан ерлік,
Атанды сардар ақыры.

Үстінде сауыт жарқырап,
Астында тұшпар арқырап.
Жауды жеңген Жанайдар,
Қолында қылыш жарқылдап.

Анда-санда хан Кене,
Ұлытау маңын қыстаған.
Жұртқа қорған болам деп,
Атаның жолын ұстаған.

Тау бөктеріне тігілген,
Кенесары сұлтан тулары.

Соны естіп шошынған,
Сандыбайдың ұлдары.

Кене ханнан әрдайым,
Балталы-Бағаналы тосылып.
Ерден, Жүзен мырзалар,
Қатты састы шошынып.

Кеңес құрды Ерден қу
Жинап алып қауымын.
Қыз бермекші Кенеге,
Шаптыртпау үшін ауылын.

Үшінші әйелінен туыпты,
Сандыбайдай биінің.
Маржан, Дәржан екі қыз,
Көркі болған үйінің.

Маржан менен Дәржанды,
Кенеге беріп құтылды.
Төлеңгітіне қосып қыздарды,
Іс қылды Кене ұтымды.

Ілестірді Жанайдар,
Кіші Арғын балуан Жәукені.
Шәкірт етті және де
Торы Қыпшақ мерген Тәукені.

Батырлыққа баулыды,
Екі бірдей еркені.
Ұстаз көрді олар да,
Жанайдар сынды серкені.

Ақмола, Ақтау, Торғайды
Алуға Жәкең қатысқан.
Қан майданда қаймықпай,

Солдаттармен атысқан.

Соғысқанда Жанайдар,
Қаһарманға ұқсаған.
Қазақ, орыс, қалмақ тобына,
Аянбай найза жұмсаған.

Ұрыстың қызған шағында,
Жалтармай қылып шабысқан.
Аттан түсіп орыспен
Ұмар-жұмар алысқан.

Солдаттарды бүктеген,
Орынбайұлы алыбың.
Қандай қиын күндерде,
Бұзбай кеткен қалыбын.

Асқан жершіл Жанайдар,
Қараңғыда жол тапқан.
Аса бір үлкен дауларды,
Шешендікпен сөз тапқан.

Ел қамқоры Кенекен,
Кейінгі жылдар адасқан.
Орыспен қойып соғысын,
Қазақтарға жармасқан.

Хан болам деген Кенекен,
Орынсыз беріп бұйрығын.
Асылық жасап соңында,
Үш жүзге салған құрығын.

Сатылды деп сөз тауып,
Сылтау іздеп ел шауып.

---

1. Жәкен деп ақын бұл жерде Жанайдар батырды айтып отыр.

Ата жаумен соғыспай,
Төндірді жұртқа зор қауіп.

Орысша сөйлеу білмеген
Сатқын деген ауылы.
Орыспен бірге жүрмеген,
Себепсіз шапқан қауымы.

Жол көрсетсе солдатқа,
Онда обалы өзіңе.
Өсек айтса арада,
Қара болар жүзі де.

Ондайға бірақ бармаған,
Кезі жоқ ханды алдаған.
Шапқан жұрты жазықсыз,
Аузына харам салмаған.

Мінер ат пен соғымын
Беруден бас тартпаған.
Бейбіт жатқан ауылдар,
Ханға міндет артпаған.

Көшіп-қонған момын ел,
Орыстан көрген азапты.
Білсе де соны төрелер,
Жазықсыз шапқан қазақты.

Орыс келе жатыр деп,
Қорқытқан тентек баласын.
Қалайша сол жұрт дос етер,
Ата дұшпан баласын.

Көтермекші қашанғы ел,
Ханның жапқан жаласын.
Хан жорығы көбейтті,

Халықтың мұң мен наласын.

Мың сарбазды бастап кел,
Шоға - Уақ Қожық пен
Уәлінің шапты ауылын.
Хан бұйрығын орындап,
Жылатқан қазақ қауымын.

Осындай бір ретсіз
Жанайдар да іс қылды.
Кінәсі жоқ Қожыққа
Тым орынсыз күш қылды.

Тартып мінді Қожақтың,
Үш жүзге мәлім құласын.
Көрсетті құдай көзіне,
Шапқыншының күнасын.

Қожықты шапқан жақпады,
Жанайдарға, ханға да.
Ажал келді ұзамай,
Малына да, жанға да.

Екеуінің сол шақта,
Екі бірдей ұлы өлді.
Қапияда өрт шығып,
Індет тарап, мал өлді.

Кене ханға жақпады,
Елге жапқан жаласы.
Жақсы ұлынан айырылды,
Қожықтың соғып наласы.

Кіші Арғын Шоқай қайтартты,
Қожықтың жылқы, түйесін.
Кенесары да ұғынды,

Жазықсыз жанның киесін.

Бес жасар сәби ұлы өліп,
Жанайдар іші өртенді.
Шаппасқа шын бел буды,
Бұдан былай еш елді.

Орындамасқа лаж жоқ,
Кене ханның бұйрығын.
Екі жыл мінген Жанайдар,
Қожықтың құла жүйрігін.

Бір жорықта кездесіп,
Әкеміз Сегіз серіге.
Сыйға тартқан құланы,
Жомарттық пен көріне.

Жанайдардың сыйлығын
Әкеміз қабыл етіпті.
Алған соң құланы аз мініп,
Қожыққа табыс етіпті.

Сегіз сері әкеміз,
Қожыққа атын табыстап.
Ат мініп, ішік киіпті,
Иесінен алғыс ап.

Жанайдарды бас қылып,
Кене хан жасақ жіберген.
Балғожа биді шабуға,
Жарамас деп кідірген.

Алдын ала хабарлап,
Балғожаның орнын сипаған.
Жоқ болсын деп барғанда,
Шабуға биді қимаған.

Жанайдардай сардарды,
Балғожа биді шабуға.
Тағы екі рет жіберген,
Оңай олжа табуға.

Әдейі сардар кешігіп,
Балғожаға жетпеген.
Соны сезіп хан Кене,
Жанайдарға кектенген.

Жаппасты да шабуға
Орынбайұлы бармаған.
Казак орыс мекенін,
Шабуға сапар арнаған.

Ханның теріс бағытын,
Жанайдар балуан сезінген.
Жорығын арнап кәпірге,
Ел шабудан безінген.

Әскерге жігіт беруге,
Төрт момын * жұрты келіскен.
Бірігіп шауып қамалды,
Ханмен олжа бөліскен.

Сөйтсе-дағы оларды,
Кенесары дос көрмеген.
Ұсынысын төрт елдің,
Төрелер хош көрмеген.

Соңғы жылдар Кене хан,
Бітімге жұртпен келмеген.

---

1. Төрт момын деп басқа казак елдері Керей-Уак, Атығай-Қарауыл руларын атаған.

Тақ иесін кенеттен,
Астамшылық кернеген.
Максұтынан ауытқып,
Тілекті құдай бермеген.

Қазақты шабу болмас деп
Жанайдарды, Жәуке жақтаған.
Ел шапқан пенде оңбас деп,
Жұрт мұңын олар жоқтаған.

Торы Қыпшақ Тәуке мен
Күдері қожа, Күреңкөз,
Досқожа ақын кеңесіп,
Ел шаппасқа байлап сөз.

Уағадаласты өңкей нар,
Оларды тыңдап сарбаздар.
Ел мен жерді корғауға,
Серт етісті дегдарлар.

Ел шапқанын көрген соң,
Ханнан мүлде түңіліп.
Көшебе керей Ер Дастан,
Ертерек кеткен бөлініп.

Даулайтының қоныс деп,
Жауласарың орыс деп.
Тозып кеткен үш жүзге,
Шамаң келсе болыс деп.
Жанайдар, Жәуке, Досқожа,
Шаппандар деді қазақты.
Былай да елдер көріп жүр,
Орыстан деді азапты.

Осылай деп батырлар,
Ханға қойды талапты.

Ел қорғасаң табасың
Деді әрқашан сауапты.

Мың аралға жеткенде,
Қалың жасақ кеңесті.
Туған елмен соғысып,
Қарғыс алдық біз десті.

Соғыспасақ орыспен,
Тарап кету жөн десті.
Жанайдардай сардарға
Бұл сөзге баспым көн десті.

Шаршағанын ғаскердің,
Жанайдар көптен білген-ді.
Сол себепті жасақтың
Құлаққа сөзін ілген-ді.

Оның үстіне оларға,
Алауыздық сор болған.
Төрелердің жағынан
Күндеушілік зор болған.

Жанайдар мен Жәукені
Ержан мен Науан күндеген.
Кеудесін керген төрелер
Ер қадырын білмеген.
Қара қазақ төмен деп
Кемітіп босқа тілдеген.

Қазақты босқа шапқаның,
Кене хан сезіп өкінген.
Есеней айтқан Алтайға
Дұрыс еді деп бекінген.

Сезуі ханның кеш болған,

Еңбегі ерлер еш болған.
Ел шабатын Кенеге
Туған халқы өш болған.

Алауыз болған кездерде,
Төрелер тағы жүрмей жай.
Торы Қыпшақ Тәукені
Өлтірмек болған Наурызбай.

Тәуке сынды мергенді
Орынбайұлы жақтады.
Хан інісі Наурызбай
Жанайдарға батпады.

Арғын-Қыпшақ біріміз деп,
Бірге туған елміз деп.
Өлтірткендей бауырды
Төреден қорқар кіміз деп.

Торы Қыпшақ Тәукені
Қорғап қалды Жанайдар.
Орынбайұлы сардарды
Қостады сонда сарбаздар.

Жанайдардай басшыны
Ғаскердің көбі жақтаған.
Ерліктерін жыр етіп,
Досқожа ақын мақтаған.

Кенеден естіп қаңқу сөз,
Күдері қожа Күреңкөз*.
Қылды Қарауыл Бөгенбай
Хан тобынан кеткен тез.

Қалжырап ұзақ соғыстан
Мың аралда ғаскер бөлінген.

Жасақтың көбі кеткен соң,
Кене хан жұрттан түңілген.

Қалжыраған ғаскерлер
Жанайдар ерге ілескен.
Пайда жоқ деп соғыстан,
Елге қайту жөн дескен.

Мың аралда келісіп,
Ғаскердің көбі тараған.
Жанайдардай сардарды
Артықша ер деп санаған.

Қателеспей өтпеген
Адамзаттың баласы.
Кенесары – Наурызбай
Тұсында елдің «данасы».

***

Меңсұлу* сынды жеңгеміз,
Наурызбайдың жалғызы.
Күнімжан мен Кененің,
Бауырында өскен жалбызы.

Жырым емес халайық,
Төре әулетін кеміткен.
Шындықты айтсам әрдайым,
Пейілімді Алла кеңіткен.

---

1. Күреңкөз – кожа әулетінен шыққан беделді кісі, әуелде Кенесарыны қолдап, кейін ханға қарсы болған.

2. Меңсұлу – Кенесарының інісі Наурызбай сұлтанның Ханшайым Тілеуқабаққызы деген алғашқы әйелінен туған жалғыз қызы. Ханшайыммен Наурызбай бір-ақ жыл отасқан. Наурызбайдың Ханшайымнан басқа әйелі болмаған. Меңсұлуды Сегіз серінің үлкен баласы – Мұстафа батыр алған. Мұстафаның балаларының көпшілігі Меңсұлу әжеден туған екен. Мұстафа батыр (1840-1899 жж.) – Мұсайын ақын Сегіз серіұлының (1843-1920 жж.) туған ағасы.

Осы жырды, жарандар,
Он жеті жаста шығардым.
Шындық істі хисса етсем,
Ұнар деп жұртқа ұйғардым.

Қызылжарлық Керейде
Ер Сегіздің ұлымын.
Есімім менің Мұсайын,
Алланың бір құлымын!

ЖАНАЙДАР ОРЫНБАЙҰЛЫНА ШЫҒАРҒАН ЖОҚТАУ ӨЛЕҢІ

Сөздің басы бисмиллә,
Пайда болған мың жылда.
Жиылып келген әлеумет,
Мұсайыннан сөз тыңда.

Қазақтың бір данасы,
Орта жүздің ағасы.
Дүниеден өтіпті,
Орынбай бидің баласы.

Есімі оның Жанайдар,
Ерлігі мәшһүр Алашқа.
Жұртына еңбек сіңірген,
Кәпірмен жерге таласта.

Қайтадан мекен аларда,
Оралып істің қолайы.
Қыстау болған Жәкеңе*,
Теріс аққан өзен тоғайы.

Алла салса аузыма,
Жыр етем бектің мән-жайын.

Аз да болса білуші ем,
Жанайдар ердің жағдайын.

Балалық шақтан талшына,
Жаны ашып жалпыға.
Елдікті ерте ойлаған,
Топқа түсіп алқына.

Жанайдар ерді жоқтайын,
Рұқсат етсең халайық.
Ел жақсысын хисса ету,
Ақынға біздеі лайық.

Керуен бастап базарға,
Атбасарға еніп ем.
Өтті деп естіп Жәкеңді,
Көңіл айта келіп ем.

Мейрам інім өтініп,
Аз күнге бізді кідіртті.
Әкейден сөз қозға деп,
Көп тілегін білдіртті.

Жан ашыр, туыс, ағайын,
Сабырлық қып шыдайық.
Жылағанды тоқтатып,
Аз мәжіліс құрайық.

Қайырын берсін өткеннің,
Төзімділік қылайық!
Ерліктерін еске алып,
Қобызға қосып жырлайық!?

Адам ата, Хауа ана,
Әулие мен әнбие,
Мәңгілік өмір сүрмеген.
Жүз жиырма төрт

мың пайғамбар,
Отыз үш мың сахаба,
Сексен сегіз саруар –
Бәрі де өткен дүниеден.

Даңқы шыққан төрт мәзһаб,
Имам Ағзам, Имам Шафих,
Имам Ахмет, Имам Мәлік,
Мәңгілік дәурен сүрмеген.

Атағы зор төрт шарияр,
Әбубәкір, Ғомар, Ғосман да,
Хазіреті Ғаш шері де,
Өткені анық дүниеден.

Солардан мирас ұрпаққа,
Тумақ-сүннәт, өлім-хақ.
Жалғанға келген пендеден,
Өлмей тірі кім қалмақ?

Мәңгілік жасап қалмаған,
Алла елшісі – Мұхаммед.
Жанды-жансыз мұсылман,
Мұхаммедке бәрі үммет.

Түсті елдің басына,
Ойда жоқта зор нәубет.
Ортадан көсем кетіп тұр,
Болса да онда сән-сәулет.

Шейіт болған Хұсайын,

Кербаланың шөлінде.
Кәпірлермен соғысып,
Қаза тапқан кезінде.

Жан-жануар бағынған
Тілін алып өзіне.
Тақытылып желге ұшқан.
Патшалық құрған кезінде
Сүлеймен өткен дүниеден.

Жоқтауға енді құлақ сал,
Қайғыға ортақ жарандар.
Мәңгілік ешкім қалған жоқ,
Өткенге көз сап қарандар!?

Қожаберген бабамыз,
Аксауыт пен тұлпарға.
Қару-жарақ түріне,
Баға берген термелеп.

Бабама ұқсап мен-дағы,
Орынбайұлын жырлайын.
Болмасам да ірі ақын,
Шыншылдықпен сырлайын.

Хисса етейін шамамша,
Өлеңменен өрмелеп.
Бойға қонған дарынды,
Қойсам да ұзақ кермелеп *.

Ардақты аға-Жанайдар,
Адамзатта сұңқарсың,
Қатардан озған тұлпарсың.
Садуақастай жомарт ең,
Қалайша естен ұмытыларсың?

Ашамай ерге отырып,
Бес жаста атқа мініпсіз.
Молдаға барып талаппен,
Алтында хатты біліпсіз.

Жеті жаста сүйкімді
Шәкірт болып жүрдіңіз.
Дәріс алып ұстаздан,
Құлаққа сөзін ілдіңіз.

Медереседен кол үзбей,
Он беске дейін оқыдың.
Ғұлама берген білімді,
Миға берік тоқыдың.

Он алтында ат тандап,
Жылқыдан жорға міндіңіз.
Бозбалаға ілесіп,
Ойын-тойда жүрдіңіз.

Он жетінде аң аулап,
Қасқырдың көзін жойдыңыз.
Лашын баптап, құс аулап,
Серілікке ден қойдыңыз.

Саят құрып әрі қарай,
Балапан бүркіт ұстадың.
Арғын ата тауының,
Жайлы жерін қыстадың.

Қаршыға, бүркіт көп баптап,
Құсбегі болдың үлгілі.
Жастай түсіп дауларға,

---

1. Кермелеп деп жыр иесі бұл арада өзінің ақындықты ертерек тоқтатқандығын айтады.

Жұртыңның болдың бұлбұлы.

Он сегізде сері боп,
Бозбалаға бас болдың.
Домбыра алып, ән шырқап,
Өнерің асқан жас болдың.

Он тоғызда балуан боп,
Мықтылармен белдестің.
Үйіріп соғып талайды,
Шебері болдың күрестің.

Жиырма жасқа келгенде,
Болат сымнан сауыт соқтырып.
Қару-жарақ жидыңыз,
Зергермен дос боп отырып.

Тазы баптап жүгіртіп,
Жыртқыштың жолын қидыңыз.
Қойға қасқыр шабуын,
Аз уақытта тыйдыңыз.

Жиырма екінде белсеніп,
Жақсының жүрдің қасында.
Құрбыларға сыйлы боп,
Топтың болдың басында.

Батыр болып жайнадың,
Дәл жиырма үш жасында.
Қылышыңды жаныдың,
Арғанаты тасына.

Жиырма төртке келгенде,
Жаудан жылқы айырдың.
Дұшпандарды найзалап,
Тіршіліктен тайдырдың.

Жауларды жеңіп желіккен,
Батырлықты өрлеттің.
Дүре соғып бұзыққа,
Ұрлаған малын төлеттің.

Жиырма беске келгенде,
Ұлықтармен тірестің.
Ойда жоқта танысып,
Ағыбай ерге ілестің.

Ақжолды ермен жолдас боп,
Еріп жүрдің жанында.
Сіз барғанда топталған,
Батырлар оның маңына.

Озық ойлы шынар ең,
Тыңдауға хисса құмар ең.
Кәпірлермен соғыста,
Жауыздың мойнын бұрап ең.

Жұртқа мейірімсіз жендетті,
Наркескенмен турап ең.
Іріктеп сайдың тасындай,
Ерлерден жасақ құрап ең.

Қоқан ханы жендетін,
Ұстап алып қинадың.
Уәде берген байлардан
Зекет пен ұшыр жинадың.

Ақ торғын мен жібекке
Кенесары сұлтан малынып.
Төсекте жатып, дем алған,
Түйе жүн шекпен жамылып.

Сыртқы дауыс естіліп,

Ұйқысынан төре оянды.
Қолтық астынан өткізіп,
Асыранды бала қоянды.

Төсектен тұрды Кенекен,
Кермаралдай керіліп.
Ойға қалды кенеттен,
Басуға аяқ ерініп.

Мойны жуан, басы үлкен,
Орта бойлы, дембелше.
Жазық жауырын, кең кеуде,
Тұлғасы бөлек өзгеше.

Қызылсары кескіні,
Кең маңдайлы, өткір көз.
Орақ тұмсық Кене хан,
Ерлерге арнап айтпақ сөз.

Оқалы шапан үстінде
Есікке қарай беттеді.
Сыртқа шықты ордадан,
Ерлермен кеңес еткелі.

Кәмшат бөрік басында,
Төрт нөкері қасында.
Сәлемін алып, қол берген,
Ағыбай батыр асылға.

Сонда Жәке, өзіңді,
Жүзіңнен сұлтан таныған.
Ерліктерің төренің
Құлағына шалынған.

Барған еркек кіндікті,
Ілтипатқа алынған.

Жылы сөйлеп хан Кене,
Ойынан көптің табылған.

Сәлемдесіп сіздермен,
Жұртқа жайлы көрінген.
Шариғат жолын тәрк етпей,
Шынымен дінге берілген.

Еркімен ерлер келгенге,
Кене хан тұрды таңданып.
Дауысын созып баршаға,
Сөз сөйлеген паңданып.

Ағыбаймен екеуің,
Көмектестің Кенеге.
Сіздер жәрдем етпесең,
Қасымұлына ерлер ере ме?

Атың шықты сол кезден,
Қол бастаған батыр боп.
Кеткен емес қасыңнан,
Соңыңа ерген қалың топ.

Қызмет етіп Кенеге,
Жақсы-жаман іс көрдің.
Талай жылғы жорықта
Басшысы болдың әскердің.

Кене ханмен жолдас боп,
Тоғыз жыл еңбек сіңірдің.
Сенімді болып жасаққа,
Адалдықты білдірдің.

Беделің артқан шағында,
Көп батырдан бата алдың.
Ғаскерге жағып ерлікпен,

Жанайдар сардар атандың.

Қоластында Кененің,
Сарлары болып жүрдіңіз.
Қазақтың бейбіт ауылын,
Шапқанын ханның білдіңіз.

Зарланған жұрттың дауысын,
Есітіп қатты шошындың.
Қаза боп ұлың сол жайдан,
Алғаш рет тосылдың.

Жылқы, түйеден айырылып,
Қарғаған соң иесі.
Жақсы ұлынан айырып,
Кенені соқты киесі.

Жәукеменен екеуің,
Зор сұмдықты сезіндің.
Көп естіп зарлы дауысты,
Ел шабудан безіндің.

Қыпшақты барып шабарда,
Он тоғыздағы Алтынсарыны,
Наурызбай сұлтан өлтірген.
Жылқы, түйесін тағы алып,
Балғожаға азап келтірген.

Қол бастап кеп Кене хан,
Жапнасты қанға бөктірген.
Ұл-қызынан айырып,
Кемпір-шалды шөктірген.

Жәуке батыр екеуің,
Жұрт жайы бөліп ойыңды,
Намыс кернеп бойыңды,

Ордаға бардың ергемен.
Жүздерің суық болған соң,
Өзегі ханның өртенген.

Кәпірден қолды қақпа деп,
Қазақты босқа шаппа деп.
Кінәсіз момын ауылға,
Бекер жала жаппа деп.

Жазығы жоқ ерлерге,
Орынсыз кінә тақпа деп.
Халқымызбен араз қып,
Басымызды шатпа деп.
Ел қарғысы тиген соң,
Сарбаздар болды қатпа деп.

Қойдыңдар ханға талапты,
Асынып қару-жарақты.
Дәлелдеп айтқан сөздерің,
Кенені жерге қаратты.

Қазақты шабу жөн емес,
Деп айтқан соң төреге
Айбарыңнан сескеніп,
Айлаға көшкен Кене де.

Айла жасап Кене хан,
Кек алмақ боп Қоқаннан.
Орта жүздің ерлерін,
Сартқа қарсы жұмсаған.

Жасағымен Қоқанның
Бірнеше рет соғыстың.
Созақты хан шабарда,
Тайынбай жаумен ұрыстың.

Арқаңызда сіздердің
Серкеш пен Тама жер алды.
Қазаққа төтеп бере алмай,
Шапқыншылар сандалды.

Сол жолы Кене адаспай,
Қыздырған екен ұрысты.
Қоқандық жасақ жеңіліп,
Босаттыңдар қонысты.

Сабыр сақтап тоғыз жыл,
Ханның болдың қасында.
Тұлпар мініп, ту ұстап,
Дулыға киіп басыңа.

Өртеп едің ерлерге
Хан кигізген қамытты.
Жат жерде өтіп дүниеден,
Өлімің жұртты налытты.

Кәпірлерге айбатың,
Алатаудай бар еді.
Соңыңа ерген нөкерің
Бәрі бірдей нар еді.

Есіләм дінін уағыздап,
Кәпірлермен соғыстың.
Жаһаннамға жібердің,
Бірнешеуін орыстың.

Құрдас ең Мүсіреп *, Жоланмен *,
Және де Шынғыс * төремен.
Ата жаумен шайқасып,
Тұсында болдың елермен *.

Қан майданда әрқашан

Сізді Алла жебеген.
Әулие-әнбие, аруақтар,
Қорғаушы боп демеген.

Тағы да желеп-жебеген
Даңқы шыққан мырза боп,
Айтқожадай бабаңыз.
Биғаш батыр атаңыз.
Естіген халық кешірет,
Айтуда болса қатамыз.

Хан жолынан тайғанда,
Жаның ашып халқыңа.
Түзулікті жақтадың,
Бабаңның тартып салтына.

Наурызбайдан қаймықпай,
Қорғаның Қыпшақ Тәукені.
Төрелер қарсы болғанда,
Қолдадың Арғын Жәукені.

Ғадыл болмай Кене хан,
Істері кері кеткенде.
Жасақтың көбін тараттың,
Мың аралға жеткенде.

Сарыарқанды қия алмай,
Көштерді бұрдың еліңе.

-
1. Мүсіреп – Қызылжарлық (Петропавловскілік) орта жүз Сыйбан керейде аukatты шаруалардың бірі, ол – белгілі академик - жазушы Ғабит Махмұ (Махымет) ұлының бабасы.
  2. Жолан – Қызылжарлық Орта жүз Қантай керейден шыққан батыр әй мырза, әрі қажы.
  3. Шыңғыс – Уәли ханның баласы. Ол – белгілі саяхатшы-ғалым Шоқа Уәлихановтың әкесі.

Басқалар қонып қойыпты,
Туып-өскен жеріңе.

Қоңырқұлжа әуелден
Айғақсыз жауып жаланы.
Қайғыға тап қып елінді,
Көбейткен мұң мен наланы.

Ұстастырды ұлықпен
Қоңырқұлжа себеп боп.
Басыңа қауіп төнген соң,
Маңайыңа жидың топ.

Оралып елге келгенмен,
Қонысыңды ала алмай.
Ұлық пен төре қудалап,
Жұртқа басшы бола алмай.
Қиналдығыз төрт-бес ай,
Қуынып теңдік ала алмай.

Ертеректе кездесіп,
Жорықта жүріп танысып.
Бір-біріңнен әрқашан,
Жүйрік, жорға алысып.

Достасқан соң әкеммен
Тілектес болып жүріпсіз.
Қысылғанда еске алып,
Серіге арнап келіпсіз.

Кене ханнан бөлініп,
Ат басын кейін бұрған соң.
Атбасар, Ақмола дуанда,
Билікте жаулар тұрған соң.
Уақытты оздырмай,
Тобыңды ерген тоздырмай.

Біздің жаққа бет бұрдың,
Өңешін жаудың создырмай.

Көшіңді бастап Есілден
Керейге қарай өтіпсіз.
Сегіз сері сақтар деп,
Сенімді болып бекіпсіз.

Бөлінген ханнан уақытың,
Қоян жыл * мамыр айы еді.
Арада төрт ай өткізіп,
Келгенің бізге жай еді.

Мейман етіп әкеміз,
Құрметтеді сіздерді.
Қош қарағайға * жеткізді,
Білдірмей жауға іздерді.

Сегіз сері жан әкем,
Сіздерді бөтен көрмеген.
Таныстырды ондағы,
Өзі жиған елменен.

Патшадан кешірім алғанша,
Петерборға барғанша
Бес жыл тұрдың Керейде,
Бағың өрлеп жанғанша.
Астық, тұз, мал саудасын,
Бес жыл бойы жүргіздің.

Қайырымды боп көршіге,
Мырзалықты білгіздің.

-
1. Қоян жыл – 1845 жыл.
  2. Қош қарағай – қазіргі Түмен облысына қарасты орманды, сулы, көк шалғынды әсем қоныстардың бірі.

Жәрдемдесіп жетімге,
Киім-кешек кигіздің.
Аш-арықты мүсіркеп,
Қымыз-шұбат ішкіздің.

Әкемменен бірлесіп,
Тәнібай, Тілен, Аулабай.
Бес жыл сізді қорғады,
Ерлік етіп аянбай.

Қоярда қоймай әкеміз
Графтарды сендірді.
Сізге кешірім беруге,
Омбы ұлығын көндірді.

Тұрлыбек, Табей, Есеней,
Кене ханға өкпелі еді.
Бірақ сізді есіркеп,
Ағайыншылық еткен еді.

Сиыр жыл тамыз айында,
Он көкжалдың бірі боп.
Кене ханның жағынан,
Келген едің елші боп.

Аулабай, Табей, Тіленмен
Таныс болдың сол кезден.
Есеней, Тәнібай беренмен,
Таныссың арғы кезеңнен.

Мәлім болып ұлыққа,
Бөлінген ханнан ахуал.
Сіздің топты ақтауға,
Келісім берген жандарал.

Араласқан ақтауға,

Шөңке, Сексен, Байдалы.
Көшебе керей Байдалы ер,
Кеңесші екен айлалы.

Сіздің топтың атынан,
Патшаға жазып өтініш.
Ұлықтың келісімін қосты әкем,
Болмасын деп өкініш.

Мұсылманша, орысша,
Сауатты Керей бектері.
Петерборға сізді апарды,
Іске асып еткен серттері.

Орысша жазып әкеміз,
Көрсеткен толық жағдайды.
Астана барып ақталдың,
Алла түзден маңдайды.

Араға ерлер жүрген соң,
Ақ екенін білген соң.
Жасады сізге кешірім,
Антқа патша сенген соң.

Тұрлыбек, Табей, Есеней,
Ақтатам деп серт қылған.
Сөздерінде тұрып ақыры,
Өзіңді елге бек қылған.

Сөйтіп бақыт оралды,
Жанайдар әке басыңа.
Жоламай жүрген би мен бек,
Барлығы келді қасыңа.

Мал өсіріп, егін сап,
Жанайдар аға байыдың.

Бұлт сияқты үйірілген,
Тарады бәрі қайғының.

Қыстау, күздік, жайлауды,
Рұқсатпен алдыңыз.
Ата қоныс-мекенге,
Қайта көшіп бардыңыз.

Керейдің би, бек, батыры,
Қорғауға сізді жарады.
Қысылшаңда туыс боп,
Ағайын ер деп қарады.

Қонақ етіп баршасын,
Көшерде қатты сыйладың.
Көрмеген соң жамандық,
Достарыңды қимадың.

Би менен бек, ерлерге,
Мінгіздің ылғи жорғаны.
Сіз де ұғып оларды,
Екен деп елдің қорғаны.

Бірінші рет олармен
Сиыр жылы жазда таныстың.
Хан елшісі боп келгенде,
Татуласып табыстың.

Содан бері Кереймен,
Үзілген жоқ достығың.
Төрт момын елі түсінді,
Көңіліңнің хоштығын.

Жетім қалған кезімде,
Есіркеп едің өзімді.
Ер Сегіздің көзі деп,

Бағалап өлең сөзімді.

Әкемізге бата қып,
Азаға мал салдыңыз.
Құран оқып бейітіне,
Жұрт алғысын алдыңыз.

Кешірім алып патшадан,
Тұғырға қайта қондыңыз,
Төртуыл, Тоқтауыл еліне,
Аға старшын болдыңыз.

Жұрт баспысы болған соң,
Нашарға болған қайырың.
Дұшпанына көрінді,
Бұрынғыша айбының.

Молда ұстап колыңа,
Балаларды оқыттың.
Ұл-қызға дәріс бергізіп,
Миларына тоқыттың.

Есіләм дінін мықты ұстап,
Көрсеттің көпке өнеге.
Сіздердей жақсы айтпаса,
Надандар тәлім бере ме?

Қыстың күні болғанда,
Күймелі шана міндініз.
Үш қара атты жеккізіп,
Салтанатпен жүрдініз.

Жаздың күні болғанда,
Күйме арба міндініз.
Үш боз атты жегіп ап,
Қызығын дүние көрдініз.

Атбасар мен Қоянды,
Болатынай, Бағылан
Жәрмеңкесіне барғанда,
Жол берді сізге мұсылман.

Ірбітте де болдыңыз,
Шатыр тігіп қондыңыз.
Қатар жүріп бектермен
Кемеліңе толдыңыз.

Қатардан қалмай жыл сайын,
Зекет бердің малыңнан.
Ел басқарып жүргенде,
Аулақ болдың алымнан.

Жасыңнан дінге беріліп,
Намазың қаза болмаған.
Жұрт алғысы себеп боп,
Жауқазының солмаған.

Алла, аруақ жарылқап,
Өзінді ханға теңеген.
Ырысыңды арттырып,
Қойыңды қасқыр жемеген.

Қатар қонып дәулет, бақ,
Кермеңнен бәйгі ат кетпеген.
Қорламақ болған дұшпанның,
Жағана қолы жетпеген.

Аққошқар мен екеуің,
Нөкерлер ертіп қасыңа.

---

1. Жауқазының деп акын бұл арада Жанайдардың жалғыз баласы Мейрам қажыны айтып отыр

Арнаулы мал апардың,
Кіші Арғын Шеген асына.

Байтал менен тайлақты
Әрқайсың жүзден шығарып.
Азаға деп салдыңдар,
Шын сауап деп ұйғарып.

Аққошқармен екеуің,
Хас жомарт деп аталдың.
Разы етіп аруақты,
Астағы елден бата алдың.

Кіші арғын Шеген ағаңыз,
Сіздерді ханнан қорғаған.
Кенесары сұлтанның
Ісіне разы болмаған.

Мұсаның ұлы Шеген би,
Әділдікті ылғи жақтаған.
Беделі зор Шегенге
Кенесары батпаған.
Тарту етті екеуіңе,
Он сегіз қанат екі үйді.

Шегеннің екі баласы,
Көрсетті сізге зор сыйды.

Қазыбек пен Бірімжан
Сіздерді жақсы тыңдаған.
Аға өлсе ініге мұра деп,
Шешелерін де екеуіңе сыйлаған.

Сіздерге арнап сол аста,
Тіктерген үлкен ақ үйді.
Өлең айтып, әң шырқап,

Ақындар тартқан сан күйді.

Қазыбек пен Бірімжан,
Шегеннің екі баласы.
Жеңгелерді ал деді,
Ешкімнің жоқ деп таласы.

Разы болып оларға,
Айттыңыздар көп рахмет.
Көрсеткен бізге құрметің,
Болсын деп жұртқа ғанибет.

Келіп-кетіп тұрамыз,
Ағаның орнын бос қоймай.
Орнында жеңгейлер болсын деп,
Бердіңдер жауап ой ойлай.

Петербор бардың тағы да,
Жауыңа есе бермеуге.
Патша өлгенде сонда боп,
Қатыстың оны жерлеуге.

Бөлінген соң Кенеден,
Еш қазаққа тимедің.
Қол ұшын бердің ғарыпке,
Менмендікті сүймедің.

Арыстанды шауып қылышпен,
Жолбарыспен алыстың.
Маңдай алды бек болып,
Ерлермен дос боп таныстың.

Әуелде асыл жаралып,
Сардар болдың шынардай.
Сабырлы болып әрдайым,
Алдырмадың қуларға-ай.

Қазағыңның жері үшін
Жасыңда көрдің майданды.
Бек болған соң елге кеп,
Жарлылар көрді пайданды.

Орынбайұлы бегіміз,
Берік болдың болаттан.
Айтулы ердің бірі боп,
Қалған жоқсың санаттан.

Ата жолын қуған соң,
Байлығың шалқар көл болды.
Тірілігінде дәрежең,
Хан ұлымен тең болды.

Тілек қылдың әрқашан,
Жолықтырма деп кесірге.
Көмектестің пана боп,
Жетім менен жесірге.

Тең келе қоймас өзіне
Ақсүйектің баласы.
Заманыңда болдыңыз,
Үш жүздің бір данасы.

Болыстық штат алдында,
Владимир уәзір келгенде.
Қасындағы оқымысты,
Суретке түсірем дегенде.

Алладан сұрап кешірім,
Аққошқармен, басқамен.
Суретке де түстіңіз,
Өңшең шонжар, қасқамен.

Жақсылығың көп еді,

Онынды Алла кешірет.
Намазды қаза етпедің,
Періште хатқа түсірет.

Владимир бекпенен,
Ауылдарды аралап.
Мәжіліс құрып жүрдіңіз,
Жағдайды айтып шамалап.

Өзіңізден бата алған,
Тоқа менен Мұсахан.
Жас ерлердің пірі едің,
Қатарыңда ірі едің.

Жайылды даңқың тірілікте,
Қазақ пенен татарға.
Мүсәпірдің талайын,
Адам қып қостың қатарға.

Кемітсе де кей дұшпан,
Сүйіндіктің азы деп.
Арғын-Қыпшақ сыйлады,
Өзіңді әділ қазы деп.

Қарызың жоқ еді мойныңда,
Құраның бар еді қойныңда.
Қажылыққа аттандың,
Бар шаруаны қойдыңда.

Құдай үйін көрем деп,
Арнап бардың Меккеге.
Қазаң жетіп сол жақта,
Жан тапсырдың кемеде.

Қайран Жәкем өтіпсің,
Оралмас жаққа жетіпсің.

Мейрам сынды ұлынды,
Түп қазық елге етіпсің.

Ен байлыққа ие қып,
Ұстатып тізгін кетіпсің.
Болашағын балаңның,
Шынымен болжап өтіпсің.

Арыздаспай жұртыңмен,
Жат жерде өттің дүниеден.
Бейіштің мініп пырағын,
Тон киіңіз хүллэдән.

Өзгеше еді басқадан,
Қайран Жәкем порымың.
Жаның болып жаннатта,
Ұжмақтан болсын орының!

Кем-кетікке жәрдем қып,
Қол ұшын ылғи ұсынған.
Жанайдар ерге дұға қыл,
Есімін білген мұсылман.

Қоршауды бұзған ұрандап,
Найзаны жауға көп жұмсап.
Жолдас болып әкеммен
Душпаннан елдің кегін ап.

Душпанды шапқан ту байлап,
Жекпе-жек шыққан айғайлап.
Тізе қосып әкеммен
Қамалды бұзған гүл жайнап.

Жанайдар өтті жалғаннан,
Пайдасы тиген халыққа.
Иманды болсын әкеңіз,

Мейрам інім, қамықпа!

Көтермеске лаж жоқ,
Алладан келген жарлықты.
Ауыр қаза болса да,
Көрсеткей інім нарлықты.

«ЖАНАЙДАРҒА»

Ассалаумағалайкем, ағамыз,
Қара ағаштай панамыз.
Сәлем берген кім десең,
Мұсайын деген балаңыз.

Орта жүздің ішінде
Асыл затым Керейден.
Он бестегі жас ұлмын,
Күн сайын жырым көбейген.

Сегіз сері досыңның,
Жыр шығарар ұлымын.
Бала ақын дейді жұрт,
Аз болса да ұғымым.

Осы өңірде жүрген соң,
Сәлем бере келіп ем.
Жолдас болған әкеммен
Ерлердің бірі деген ем.

Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болдың сыналған.
Ғашық бопты өзіңе,
Нелер сұлу бұралған.

Наурызбай сынды құдамнан*,
Батырлықты асырдың.
Кене ханға адал боп,
Жамандығын жасырдың.

Әр елден жылқы алдырған,
Жұмсап тентек-тасырды.
Ханның сыры мәлім боп,
Ұзамай-ақ ашылды.

Сардары болып жүрсең де,
Ғадылдік билеп ойынды.
Кенесары сұлтаннан,
Аулақ салдың бойынды.

Өкпелеме хан ием,
Тоғыз жыл қызмет еттім деп.
Ел шабатын жайым жоқ,
Арқаға мүлдем кеттім деп.

Ашылғанын хан білді,
Ғаскерімен арасы.
Тоқтатуға елді болмады,
Әбден құрып шарасы.

Басыңа бақыт оралып,
Қырық жаста болдың би.
Жұртынды жақсы басқарып,
Елден көрдің құрмет-сый.

Болып жүрсіз бұл күнде,
Ғарып-қасер панасы.

---

1. Наурызбай сынды құдамнан деп ақын өзінің туған ағасы Мұстафа батырдың алғаны Наурызбайдың жалғыз қызы Менсұлу скендігінен айтқан.

Үш жүзге ісің пап болған,
Халқыңның едің данасы.

Тілектеспін Көкежан,
Арта берсін, даңқыңыз!
Үлгі болсын жастарға,
Құрып жүрген салтыңыз!

«ОСЫЛАР ЕДІ ШЫН ЖҮЙРІК»

Мұсайынның жетпіс жасында 1913 жылы-сиыр жылы жазда Орта жүз Ашамайұлы Керейдің Көшебе елінен шыққан Күзембай мырза Итемірұлы Барлыбаевқа (1826-1919 жж.) еріп, Омбыға барып, Романовтар әулетінің патшалық құрғанына 300 жыл толған құрметіне жасалған тойға қатысып, сонда өлең бастап айтып, сол уақытқа дейін тіршілік еткенді бұрынғы ақындарды өлеңге қосып, оларға төмендегіше баға берген:

Тойы болып патшаның,
Жетпіс жаста қақсадым.
Күзекеңе еріп кеп,
Өлеңді қайта бастадым.

Жиырма үште тастап,
Жарандар, балуандық пен серілікті,
Атаның жолын қуа алмай,
Қойып едім ертерек ақындықты, ерлікті.

Тоғыз жаста жыр дарып,
Ақын боп қобыз қолға алдым.
Өлең айтып, ән шырқап,
Сыйлыққа нар мен жорға алдым.

Қыран құстай самғадым,
Дәл он жеті жасымда.

Үш күн, үш түн жырладым,
Ырсай бидің асында.

Басшы болдым сол шақта,
Өзіммен қатар жастарға.
Қиялдап көз тастадым,
Нелер шың, биік асқарға.

Ертегі мен аңызды,
Айналдырдым талай дастанға
Ақын болып шарладым,
Серілікті әуел бастарда.

Сұңқардай қанат комдадым,
Ұядан алғаш ұшқанда.
Балалықпен мәз болдық,
Сұлуларды құшқанға.

Өлеңші, ақын елде көп,
Айтысқа түскен жекпе-жек.
Сынаулы оқтай тиер дөп,
Би-болыстар көрер кек.

Сондықтан сөзім теңелмес,
Тартыла қалсам мысқалға.
Басқа пәле тілден ғой,
Тап боласың дұшпанға.

Арғык айтсам халық тұр,
Сыналмайтын іс бар ма?
Жырдың парқын танып тұр,
Көрсетер оған күш бар ма?

Сегіз сері баласы ем,
Атым менің Мұсайын,
Қызылжардық керей ем,

Қарт қыранға ұқсайын.

Өтінген соң әлеумет,
Өткір ғып жырды ұштайын.
Өлең айт деген сөздерін,
Аяқсыз неге тастайын.

Шығарып қисса, бата алғам,
Нелер бір Рүстем, Дәстемнен.
Дін жырларын толғағам,
Ғали, Хұсайын, Хасеннен.

Шешен емес табанды,
Асылын сөздің таппаған.
Шынайы жүйрік болмайды,
Суырыла сілтеп шаппаған.

Жыр гауһарын жұртқа шаш,
Мылтықтай түзу оқтаған.
Кеңесің болса кең толға,
Жетпіске жасың тоқталған.

Тәубасынан жаңылар,
Ащы-тұщыны татпаған.
Дананың сөзі дәл келер,
Артына нұсқа хат қалған.

Бұрынғы көсем бабалар,
Соғарды оқып жаттаған.
Алдыңғыдан үйреніп,
Бойларын таза сақтаған.

Ақылмен ылғи іс етіп,
Жоқ іске басын шатпаған.
Торлаған дәмді қарбыздың,
Ләззатын білмес татпаған.

Ежелгі ақын Фирдауси,
Кейінге назым тастаған.
Науаи мен Физули,
Өзгеше жырды бастаған.

Атағы мәшһүр әр кезде,
Ақын-жырау көп болған.
Солардың алтын нақылы,
Бірлесуге сеп болған.

Толыбай сыншы, Жиенбет,
Қиырға басқан сан қадам.
Марғасқа мен Дәстем сал,
Шүбәлі сөзге баспаған.

Қожаберген озык боп,
Жыр қылышын саптаған.
Бұхар жырау шын бұлбұл,
Қадырлеп халқы баптаған.

Тәтіқара, Үмбетей,
Нарқы қымбат басқадан.
Ақтамберді шешен би,
Татулықты жақтаған.

Қаз дауысты Қазыбек,
Халқын сүйген қадырлеп.
Әйтеке мен Төлені,
Жұрт сыйлаған ғалыл деп.

Қарт Бөгенбай, Ер Сырым,
Қазақтың болған сардары.
Малайсары, Ақсуат,
Алшынның бұлбұл-дегдары.

Салғара, Көтеш, Торыайғыр,

Жырларын Үш жүз жаттаған.
Киікбай, Тоқсан, Тіленші,
Жұрт шешені баптаған.
Жел сөз де өрлеп тақтаған.

Әлмәмбет би, Шал ақын,
Жұрттың мұнын жоқтаған.
Имамғабит, Көрпеш те,
Ұйтқып соққан қос боран.

Қос Жанкісі, Төрт Жанақ,
Перзентсіз өткен Қобылан.
Бауыржанұлы Ер Көшен,
Жырласа жүйрік тұлпардан.

Шоқай, Жазы, Мүсіреп,
Арғын-Қыпшақ көсемі.
Қарлыбайұлы Досбол би,
Сыр бойының шешені.

Өске, Асылбай, Әлеке,
Арыстанбай, Орынбай.
Көрпеш, Шәрке көрінді,
Шатынап талдың отындай.

Қос Байеке, Әмірхан,
Қанжығалы Қыпшақбай.
Құшан сері, Мейрам сал,
Сейітжан сал, Мергенбай.

Шауып келдін Көшені,
Жаманкүл, Мұқан, Жәмшібай.
Жырлары өткір бұлардың,
Тіліп түсер қамшыдай.

Сақау, Шөже, Кемпірбай,

Нүркей, Тоғыжан, Тезекбай.
Ілесе шыққан оларға,
Әздембай мен Есенбай.

Балта Дулат, Шортанбай,
Қалқа. Түбек, Сабырбай.
Кем түспеген солардан,
Серәлі мен Шағырбай.

Жақып, Бектұр, Мұстафа,
Ән дәстүрін дамытқан.
Ақындықтың тиегін,
Жұртқа паш қып ағытқан.

Өртеміш, Ақпан, би Мандай,
Тілен, Балға, Аулабай.
Есеналы, Құрымсы,
Саққұлақ пен Асаубай.

Шәңкі, Бектас, Елембай,
Салмақты жорға саспаған.
Айтас жырау, Байдалы,
Білгішпін деп таспаған.

Жыр алыбы – Біржан сал,
Атағына мақтанам.
Балтекей мен Құлтума,
Топтан озған ақтабан.

Сазанбай мен Сибанбай,
Тәтгімбет пен Дайрабай.
Күй шығарған өрендер,
Тірілігінде қиналмай.

Жаяу Мұса – ірі ақын,
Өнері тым басым ер.

Зиянды болып ерлігі,
Бейнет көрді асыл ер.

Бағаналы Найман ақыны,
Қожабек пен Қожабай.
Өлеңін айтқан шығарып,
Шабыты келін қозғанда-ай.

Ұйқасұлы Қалқаның,
Өзімен аттас әні бар.
«Қалқа» деген сол әннің,
Жастар үшін мәні бар.

Тоғызбайұлы Өтеулі,
Ағызды жырын бұлақтан.
Тобықтыда Байкөкше,
Өлеңін халық ұнатқан.

Қыпшақтағы Ыбырай,
Алтынсары баласы.
Оған ұстаз Жаманқұл,
Қатарының данасы.

Шұбартаудың Бодауы,
Шыңғыстаудың Абайы.
Жазба ақында майталман,
Үлгі еткен жыршы талайы.

Ырысбай мен Жұмабай,
Тоқа менен Төлебай.
Арқадан шыққан төрт асыл,
Шығарған өлең тоқталмай.

Темеш Арғын Жоламан,
Шашты Қыпшақ Бұдабай.
Қатардан озған сайгүлік,

Қалған жоқ көпке ұнамай.

Ақан сері құрдасым,
Жазба ақын бөлекше.
Қалдырмаймын жырымнан,
Оның орна ерекше.

Осылар еді шын жүйрік,
Жиында сөзді бастаған.
Алқалы топ болғанда,
Жыр айтудан қашпаған.

Өзімнің әкем болған соң,
Сегіз сері батырды.
Жолдасы оның болған соң,
Нияз сері ақынды.

Ұялып жырға қоспадым,
Қос деген сөзді тоспадым.
Әкем менің ақын деп,
Мактанбауды коштадым.

Артымыздан ілескен,
Көптің мұңын тілескен.
Жеткіншек көп ақын бар,
Ағалар сөзі жөн дескен.

Сапарғали, Намазбай,
Мұстафа, Қылыш, Ыбырай,
Ахметжан, Наурызбай,
Мәшһүр Жүсіп, Мұқандай.

Осы күнде бұл ерлер,
Түсіп жүр топқа жасқанбай.
Бедел алды бәрі де,
Өнеріне мастанбай.

Данқы шығып кетті алыс,
Суындай Есіл қаптаған.
Кіші жүзде Махамбет,
Жыр қазынасын сатпаған.

Әкемнің досы Асанбек,
Шешендік орнын сақтаған.
Ақтангелді, Шынияз
Ел үмітін ақтаған.

Есет, Абыл, Төлеген,
Ерлердің ісін жақтаған.
Қалнияз, Ұзақ, Қуатты,
Жырау деп халық мақтаған.

Жайықтағы Алшында,
Әнші-ақындар көп болған.
Еділдегі Алшында,
Құрманғазы топ құрған.

Еділ-Жайық күйшісі,
Құрманғазы, Байжұма.
Дәулеткерей күйші де,
Төреден шыққан сом тұлға.

Маңқыстауға барып ем,
Дәл жиырма бір жасымда.
Шәкірт едім ол кезде,
Біржанның ерген қасына.

Әкемді менің білетін,
Кәрі ақындар табылды.
Қарт жыраудан көріп ем,
Есет пенен Абылды.
Іздеп барып екеуін,
Сәлем бердім арнайы

Бата берді қос жырау,
Ақын бол деп маңдайлы.

Сүгір, Нұрым, Қашқынбай,
Жырлары күшті тасқындай.
Құлманбет пен Қашаубай,
Үлгі айтқан тентек, асауға-ай.

Бала Ораз, Шәйтiм, Аралбай,
Белгiлi Жайық, Аралға-ай.
Қубала, Досжан, Қашаған,
Шебер ақын амалға-ай.

Өтебай, Ақтан, Ерғали,
Әйгiлi жұртқа дабысы
Мұрат, Мұхит, Әубәкiр,
Өнiмдi жырмен шабысы.

Жүйрiктiң бiрi – Шәңгерей,
Мұратқа таяу өлеңi
Едiл-Жайық елiне,
Мәлiм болған өнерi.

Жетiсуда Сүйiнбай,
Жыры екпiндi құйындай.
Iлесе шығып Құлмамбет,
Келедi арты сүйылмай.

Түбi – Уақ Қарқабат,
Үйсiнге сiңген ұл болып.
Түбекке ерген жасында,
Өлеңi айтқан пұл болып.

Толғанбай, Құл, Төребай,
Сарбас, Майкөт, Бақтыбай.
Би-болысты сынға алған,

Пара алғанын жақтырмай.

Сыр бойында болды ақын,
Досқожа мен Нысанбай.
Қатар еді Күдері,
Жолдас болған соларға-ай.

Тұстас еді олармен,
Қожа ақыны Мәделі.
Майлықожа, Құлыншак,
Жырау еді өнерлі.

Әзілкеш пен Ешнияз,
Жүргей ақын жігерлі.
Соларменен замандас,
Базар жырау беделді.

Өз тұсында осылар,
Жырау болды кемелді.
Шамамша бәрін қалдырмай,
Өлеңге қостым көлемді.

Дұшпаннан өлді Ақмолда,
Халықтың қамын көп жеген.
Өлеңге еді шын жорға,
Кез болды ажал көлденең.

Осы айтқанның көбін-ақ,
Ажал келіп жалмады.
Ұлғайған жасы азын да,
Жалған дүние алдады.
Отырсындар халайық,
Тыңдап мына өлеңді.
Ақындарды еске алған,
Ұмытпа Мұсайын беренді.

Осы атаған жақсының,
Көбісін көзбен көргенмін.
Мылтыққа да, жырға да,
Оза шыққан мергенмін.

Опасыз жалған дүние-ай,
Өте шықтың омыраулап.
Неше бір жайсаң қасқадан,
Күймеге ат жеккен қоңыраулап.

Жырладың тілім кең толғап.
Меруерттей таза сөз жолдан.
Өз шамамша сөйледім,
Келген соң қауым қолқалап.

Әлеумет жасап кеңшілік,
Кез болған соң көпшілік.
Көкірегім ашық, көңіл ояу,
Болғанмен көзде кемшілік.

Жиналышты халайық,
Талайдан басын қоспаған.
Сегізсеріұлы жырлар деп,
Болса да жұрт тоспаған.

Жетпіске келген шағымда,
Ұқсап жастық сағымға
Осыны айтып тоқтадым,
Көпшілік сіздің алдыңда.

Мен қарт ақын Мұсайын,
Бастап бердім өлеңді.
Жастарға сырнай ұсынайын.
Айтсын жырын көлемді.

МҰСТАФА СЕГІЗ СЕРІҰЛЫ

XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген суырыпсалма әнші-ақын, күйші, композитор әрі халық батырларының бірі – Сегіз сері (Мұхамед-Қанафия) Шақшақұлы екендігі баршаға мәлім. Өйткені, Сегіз серінің 2 томдық шығармалар жинағы, көптеген зерттеу мақалалар баспа беттерінде жарық көрді.

Сегіз серінің шежіресі бойынша оның Мұстафа, Мұсабек, Мұсайын, Мұсажан, Мұсахан, Мұсағұл, Есболған атты 7 ұлдары және Бибізара есімді жалғыз қызы болыпты (бәрі де Ырысбике анадан туған). Осылардың ішінде Мұстафа, Мұсайын, Бибізарадан тараған ұрпақтар бар. Мұстафа Сегізұлы 1840 жылы туып, 1899 жылы қайтыс болған. Ел ішінде Мұстафа атты кісілер көп болғасын «Сегіздің Мұстафасы», «батыр Мұстафа» аталып кеткен. Мұстафа халықтан батырлық атақты қайнағасы Сыздық сұлтан Кенесарыұлының қасында болып, орыс армиясына қарсы соғыста алған кісі. Кенесары қайтыс болғаннан кейін балаларының ішінде оның жолын жалғастырып, Қоқан хандығы әскерлерінің құрамында орыс армиясымен соғысты жалғастырған Сыздық сұлтан екенін тарихтан жақсы білеміз. Мұстафа Сыздық сұлтанның 15 жыл жолсерігі болады. 1877 жылы қолынан жаралы болған Сыздық «енді патша үкіметімен күресуге шамам жоқ», деп орыс өкіметіне өз еркімен беріліп, Мұстафаны туған елі Гүлтөбе-Маманай жеріне қайтарады.

Мұстафа 1877-1899 жылдары туған жерінде бейбіт өмір сүреді. Елге келгесін де қоқандық қайқы қылышын тастамай тағып жүріпті. Оның үстіне мінезі де өте тігін, тәртіп бұзған, қисық, қыңыр мінезді адамдарға қол жұмсаған. Тәртіпсіз адамдарды Мұстафаға айтамын деп қорқытады екен. Жұрттың бәрі Мұстафа отырған жерде бірденені бүлдіріп аламын ба деп қорқып отыратын болыпты.

Мұстафа Кенесарының інісі Наурызбай сұлтанның жалғыз қызы Меңсұлуды алған екен. Меңсұлудың анасы Фатима

Меңсұлу бір жасқа толар шағында дүние салып, нәресте кезінен бастап Кенесары мен Күнімжанның тәрбиесінде болады. Солардың бауырында өскендіктен, Меңсұлу өле-өлгенше «Кенесары ханның қызымын, шешем – Күнімжан ханым» деп кетіпті. Мұстафа Кенесарыны атам деп, Сыздық сұлтанды қайнаға ретінде қатты сыйлаған екен. Жоғарыда айтқанымызға дерек ретінде Абайдың досы және шәкірті Көкбай Жанатайұлының «Абылай» атты шығармасынан үзінді келтірейік.

Бұл жайды ел ішінде көп айтады,
Бірі жаңсақ, біреуі дөп айтады.
Ер Науан мен Фатима бір жыл тұрып,
Олардан бір қыз туған деп айтады.
Жыл өтіп Кене келінін көрген дейді,
Сұлу деп аса көңіл бөлген дейді.
Фатима танданғаннан науқас болып,
Көз тиіп, үш күн жатып өлген дейді.
Меңсұлу екі асылдан қалған екен,
Күнімжан бауырына салған екен.
Сол қызды бойжеткен соң қалың беріп,
Сегіздің Мұстафасы алған екен.
Лайық Мұстафаға жар болған соң,
Батырлық Мұстафада бар болған соң.
Ұзатқан Сыздық сұлтан қарындасын,
Өзіндей Мұстафа да нар болған соң.
Қазақтың Сегіз сері данасы да,
Хисса еткен мұны өзі, баласы да.
Жырладым сол ерлерден басқаша етіп,
Ел-жұрттың қалмау үшін жаласына.
Сабалақ деген атпен өзін жырлап,
Әулетін өлең қылдым Абылайдың.
Шәкірті – Абай аға, атым – Көкбай,
Еркесі - ем Тобықтыда Жанатайдың... [1]

Мұстафа - әкесі Сегіз серіге тартқан батырлығымен қоса әнші, композитор, қобызшы, домбырашы, ақын-жыршы болған адам. Ол нағыз салдық-серілік құратын дер уақытында қайнағасы Сыздық сұлтанмен бірге болғандықтан, бұл қасиеттерімен көріне алмай қалған. Алғашқы әнін ғашық болып қосылған Меңсұлуға арнап «Меңсұлуды» шығарады. Одан кейінгі жарына арнап «Кербесті», «Қамажай» әндерін шығарады. «Қаһарман», «Жүсіп-Зылиха», «Шәкір-Шәкірат» атты дастандары туады. Бір өкініштісі, осы шығармалары өзінің авторлық атымен емес, халық әндері ретінде аталып жүр.

Мұстафа Меңсұлудан кейін Омбы өзенінің Ертіске құяр сағасында тұратын Қамажай Достанқызына үйленеді. Қамажайдан Келден, Кеген, Мерген есімді үш ұл туған, олар жас жігіт кездерінде ауырып қайтыс болған. Осы жарына арнап атақты «Қамажай» әнін шығарады. Ел арасында дәл осы «Қамажай» әніндей кең тараған және тең келер ән кемде-кем екеніне ешкім таласа қоймаса керек. Ендеше бұл ән Мұстафа Сегізұлының композиторлық өнерінің дәрежесін көрсетеді деуге болады.

«Қамажай» әнінің авторы Мұстафа екеніне мынадай дерек келтірейік:

Қазақ ән өнерін зерттеуші және осы саланың атақты білгірі Жәнібек Кәрменов «Халық әндері мен халық композиторларының әндері» атты жинағында былай деп жазады: «Мұстафа Сегізұлы Баһрамов қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына қарасты «Благовещенский» совхозы жеріндегі Гүлтөбе-Маманай деген жерде туған. Әкесі Сегіз сері елге атағы жайылған әнші, ақын болған. Мұстафа әке жолын қуып, ән шығарған, қобыз, сыбызғы тартқан. Көлемді толғаулар, дастандар жазған. Бірақ олардың көбі бізге жетпеген. Соңғы табылған деректерге орай ел ішінде кең тараған, «халықтікі» аталып жүрген «Қамажай» әнін Мұстафанікі дей аламыз» [2].

Қазақ әндерін зерттеу саласында Жәнібек Кәрменовтің сіңірген еңбегін білетін адамдар зерттеушінің бұл қорытындысына күмәндануы мүмкін емес деп ойлаймыз.

Мұстафа Сегіз сері ұлының ел аузында сақталып қалған бір әні – «Кербесті» атты әні. Бұл әннің төмендегі мәтіні де «Қамажай» әнінің авторы Мұстафа ақын екеніне дерек бола алады.

Баласы Сегіз сері Мұстафамын,
Өнерді пайдаға әркез ұқсатамын.
Ертісте Қамажайға жалықпақ боп,
Омбыға Қызылжардан түн катамын.

Мен баптап кербесті атты жаратамын,
Қалайша жарды көрмей тек жатамын.
Қасымда бір топ сері ән салғанда
Шылбырын жүйрігімнің шұбалтамын.

Белбеудің ұшын жимай шұбатайын,
Тобыма әсем әнді шырқатайын.
Кербесті ат қысқа таңға аштан өлмес
Бастасып Қамажаймен бір жатайын.

Тағы бір дерек келтірейік. «Қамажай» әнінің авторы Мұстафа ақын екенін Үкілі Ыбырай өзінің «Жақсыларға» атты өлеңінде айтып былай деген:

Қазақтың бірдей көрген кедей-байын
Айтпай-ақ білетұғын ердің жайын.
Сегіздің Мұстафасын ұстаз тұғып
Шырқадым ол шығарған «Қамажайын».

Мұстафа Сегізұлынан қалған тағы бір белгі – Біржан сал Қожағұлұлының зиратының басына қойылған құлпытас. Республикамызға танымал ауыз әдебиетін зерттеуші, жерлесіміз Қаратай Биғожиннің дерегі бойынша 1897 жылы қайтыс болған Біржан сал зиратына қойылған құлпытасты орнатқан Мұстафа екен. Ұзақ жыл тұрғандықтан арабша жазылған жазулары өшіп, жағалай мүжіле бастағанымен әлі сақтаулы тұр дейді. 2009

жылы маусым айында Преснов ауылында Біржан салдың немересі Мұхамедқалиды (Теміртастан туған) кездестіріп, осы құлпытас туралы сұрағанымызда:

- Менің әкемнің (Теміртастың) інісі Қалкен 1932 жылы қайтыс болған ғой. Кезінде Степняк шахтасында жұмыс істеп, «Ленин» орденімен марапатталған. Сол кісінің жолдасы Ракила апамыз құймақұлық шежіреші адам болды. Көп жасаған. Дүниеден өткеніне 7-8 жыл ғана болды. Сол кісінің Біржан сал зиратының басына руы Таузар Көшебе Сегіз серінің үлкен баласы Мұстафаның құлпытас орнатқанын айтып отырғанын талай естідім, - деген еді.

Мұстафаның төрт әйелінен 28 бала туған: Тастан, Тасбай, Тасқұл, Сырым, Арғынғазы, Науша, Исатай, Арыстан, Махамбет, Жәуке, Ағыбай, Қозыке, Қоқыш, Бекен, Жүкен, Шегін, Әлке (Меңсұлу Наурызбайқызынан); Қалдыбай, Алдажар, Иман, Ержан, Базар, Уса, Жанайдар (Қамажай Бермағамбетқызынан); Сәтібек, Мерген, Берден (Ақлима ападан); Бөген (Шөңкейден).

Жиырма сегіз баласы болғанымен, олардың көпшілігі жас бала, жас жігіт шағында ауырып қайтыс болып, ұрпақ қалмаған. Тасбай атты баласы Бұхара медресесін тамам етіп, Омбы, Қызылжар шаһарларындағы медреселерде ұстаз болыпты, бұдан да ұрпақ болмаған. Мұстафаның тек аз ғана жыл отасқан Шөңкей есімді төртінші әйелінен туған Бөгеннен ғана ұрпақ бар. Бөген 1899 жылы туған, Ұлы Отан соғысына алынып, 1943 жылы соғыста қаза тапқан. Бөгеннен Амантай атты ұл, Сәбира, Гүлзира атты екі қыз туған. Амантай 1938 жыл туған. Жамбыл ауданының Троицк ауылында тұрады. Өзінің шаруа қожалығы бар. Жұбайы Гүлшара – «Ардақты ана» атағына ие болған ана.

Бөгеннің үлкен қызы Сәбира да сол Троицк ауылында, кіші қызы Гүлзира Жамбыл ауданының Орталық ауылында тұрып жатыр. Қазір Мұстафа Сегізұлынан тараған ұрпақтар он бестен астам шаңырақты құрайды. Бәрі де батыр атадан тарайтынын мақтан етеді.

ҚОЗЫБАЙ ШЕШЕН

Қазақ халқының ХІХ ғасырда өмір сүрген айыр көмей, жез таңдай шешендерінің бірі – Қозыбай шешен.

Қызылжар аймағынан шыққан өнерпаздардың бірі саналған Қозыбай шешен өз заманында Үш жүзге атағы әйгілі ел адамы болыпты. Ол дауларда әділ төрелік беріп, халық алдында зор беделге ие болып, көпшіліктен алғыс алған екен. Оның үстіне, ол қолы ашық мырза кісі болып, елдегі ғарып-қасер, мүскін, жарымжан, жетім-жесірлерге, баласыз кәрі-кұртандарға көп жәрдем беріп, соның арқасында жұртшылықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, Қозыбай жомарт атанады.

Қозыбай салдық құрып жас жігіт кезінде Кіші жүзге жататын елдерді көп аралашты. Сөйтіп жүргенде, ол Кіші жүз – Алшын ішінде Әлімұлы, жетіру тайпалық одағы саналатын жұрттардың не бір маңдай алды сабаз жігіттерімен танысып, олармен төс түйістірген дос болады. Сол достарының бірі – Кіші жүз Алшын ішінде Әлімұлының Алты шекті руының Қабақ атасынан шыққан жас батыр Бекет Серкебайұлы (1822-1857 ж.ж.) екен. Ақыры Қозыбай сері сол елдегі Кенжалы есімді тәуір кісінің Айнұр деген қызын өзіне атастырып, қырық жетіні қырқа матап беріп алады. Кенжалы беделді де, ақылды да адам болыпты. Ол Бекет батырдың жақын туысы екен.

Бекет Серкебайұлы кім? Бекет Есет Көтібарұлы бастаған Кіші жүз қазақтары көтерілісіне (1855-1858) қатысқан батыр. Елінің еркіндігі мен ата қонысы үшін күресіп, Ресей отаршылдарына қолдау көрсеткен Арыстан төрені өлтіруге қатысқан. Көтеріліс жеңіліс тапқан соң ел арасынан жаңадан жасақ жинап жүргенде қолға түсіп, Сібірге жер аударылады. Артынан анасы мен жары іздеп шығады. Ел ауызындағы әңгімелерге қарағанда Бекет батыр өзін опасыздықпен ұстап берген Шернияз ақынды өлтіріп, заң орындарына барып: «өз жауымнан кегімді алдым, енді мені жазылай беріндер» - депті. Бекет батырға байланысты ерлік пен елдікті, азаттық пен

адалдықты өсиет ететін «Бекет батыр» атты дастан жазылған. Бұл дастан «Ерназар – Бекет» болып та аталған. 1942 жылы Мұхтар Әуезов осы дастан негізінде 4 актілі драма жазған.

Шекті еліне күйеу жігіт Қозыбай сал ақырында екі жақты қанауға қарсы қазақ шаруаларының халық-азаттық қозғалысының әрі насихатшысы, әрі ұйымдастырушыларының бірі болады. Ол 1853-1858 жылдары Шектінің ағайындас батырлары: Есет Көтібарұлы мен оның немере інісі Бекет Серкебайұлы басқарған Кіші жүз Алшын ішінде Әлімұлына жататын Еқкете, Шекті, Шөмішті елдерінің шаруалар көтерілісіне белсене қатысып, әуелі жүзбасы, онан соң мыңбасы болады. Соңғы жылдары (1855-1857 жылдары) Қозыбай құрдасы Бекет Серкебайұлы Сардардың екінші орынбасары болады.

Бекет Серкебайұлы батыр 1857 жылы – жылан жылы ақпан айында қашыда жау қолына түсіп, әскери дала сотының үкімімен өмірлік қаторғаға кесіліп кеткенде, Қозыбай сыңарынан айырылған қырандай қатты қайғырып күйзеледі.

1858 жылы – жылқы жылының аяғында Сам құмы деген жерде Есет батыр Көтібарұлы бастаған қазақ шаруалары патша өкіметі отаршылдарының бақайшағына дейін қаруланған зеңбіректі жазалаушы әскерлерімен соғыста жеңіліске ұшырап, Есет патша өкіметіне қарсы шығуын тоқтатқанда, Қозыбай сардар бала-шағасын, өзіне ілескен үш жүз сарбазды ертіп, еліне қашып келеді. Қызылжарлық Керей жұрты шешен де батыр баласын жақсы қарсы алып, қатты қуанып, той жасайды.

Тойдан кейін Қозыбайды аға сұлтан Есеней Естемесұлы деген Керей елінің басшысы оңаша шақырып алып, оған пайдалы кеңестер айтып, Қозыбай шешенді әуелі Сіргелі Уаққа старшина сайлағанды, артынан үш жыл өткен соң, бүкіл Уақ атаулыға аға старшина (рубасы) сайлатады. Уақты өз ырқынан шығармау үшін Есеней ол елге өз елінің адамы Қозыбайды әдейі басшы қояды.

Әуелі Сіргелі Уаққа старшина сайланарда Қозыбай балуан өзімен елдес Көшебе керейден шыққан Қызылжар аймағының (Қызылжар өлкесі деп Омбы қаласы мен Аманқарағай орманы

аралығындағы кең өңірді атайды) әйгілі қазысы Табей Барлыбайұлының қауіп-қатерден сақтандырына айтқан кеңесін құп алады да, оны іс жүзінде пайдаға асырады, Табей сол кезде төбе би екен. Ол руласы Қозыбайға уақытша болса да, руының, әкесінің, жерінің аттарын, туған жылын өзгертіп, алдын ала документтер жасап алып, қуғын-сүргіннен ада болу үшін бірден сақтық жасау туралы ерекше ақыл береді. Алда-жалда Орынбор чиновниктері Қозыбайды іздеп, Омбы ұлықтарына хабар салған күнде ізін жасыру үшін жерінің, руының әкесінің аттарын басқаша етіп, жасын да кішірейтіп көрсетіп, өзін жауға тапқызбау керектігін ойластырып қояды. Оның үстіне, Табей Қозыбайға Кіші жүздегі шаруалар көтерілісіне қатысқандығы туралы елге дабыра етпеуі қажеттігін қатты ескертеді. Табейдің ол кенесі Қозыбай үшін аса қажет еді.

Қозыбай Нәупілұлы шешен өзін ұлықтарға тапқызбас үшін Есенғұлов Қозыбай, Балташев Қозыбай деген екі түрлі атқа документ жазғызып алады. 1822 жылдан он жылға кейін шегеріп, 1832 жылғы етіп, туған жылын да документте басқаша көрсетеді, руын Бидалы Уақ етіп жазғызады. Сөйтіп, ол басқа Қозыбай, яғни Уақ Қозыбай боп шыға келеді. Қазақта не көп Қозыбай атты адам көп, ұлықтар оның қай Қозыбай екенін қайдан білсін!

Орынбар генерал-губернаторы алғашында қолға түспей кеткен мың басы сардар Баһрамов Қозыбайды қауіпті қашқын деп іздесе де, одан ешбір дерек таппаған соң, істі әрі қарай қозғамаған. Қалың ел, яғни Төрт момын деп аталатын Керей-Уақ, Атығай-Қарауыл жұртшылығы Қозыбайдың қызылжарлық Керей екенін білсе де, оның документте қалай жазылғанын да Кіші жүздегі шаруалар көтерілісіне қатысқанын да сезбеген. Тіпті Қозыбайда ешкімнің шаруасы да болмаған, оны ел жақсысы, ер жігіт деп қатты қадірлеген. Тек «екі бірдей нағашысында ер бала болмаған соң, нағашысы Есенғұлдың атына көшкен ғой», - деп, өздерінше топшылай салған.

Қозыбайдың туған жылы – жылқы жыл – 1822 жыл екенін да Керей-Уақ, Атығай-Қарауыл елдері өте жақсы білсе де, оның туған жылын он жылға кейін шегергенін білмеген, онда жұмысы

да болмаған. Тек кейбір ауылнайлар мен старшиналар ғана білген. Олар: «Қозыкең әйелі қартаймай тұрып-ақ, жас тоқал алғысы келсе керек. Жасару үшін қағазда жасын кішірейтін беріпті», - деп, оны сырттай эзіл ғып қана қояды да, біраз жылдан соң, ол мәселе тіпті әңгіме де етілмей қала береді. Қалың жұрт ол жағын мүлде еске де алмайды.

Тек біраз жыл арада өткен соң, бұл мәселеге Қозыбайды күндеуші жасы оның балаларымен қатар Шайгөз Уақтан жаңа шыққан болыс Торсан Тілемісұлы ғана көп көңіл бөле бастайды. Ол Қозыбайды жеңу үшін жоғарыдағы айтылған жайттарды егжей-тегжейіне дейін қалдырмай сұрастырып астыртын білген.

Саудагер Уақ байшігеші Торсан Орынбор базарына екі жылда бір барып, ылғи жаздың аяғына қарай сауда жасап жүріпті. Ол жол-жөнекей құдайы қонақ ретінде Кіші жүз Әлімұлының ауылдарына түнеп, дәм ішіп, оларға базарлық сыйлап жүргенде, сол елдің ақсақалдары бірде Торсанға: «Сен шырағым, қызылжарлық Уақ болсаң, сол қызылжарлық Керейде Қозыбай Баһрам ұғылы деген өнерпаз да батыр кісіні білетін боларсың. Ол осы елден қыз алған, біздің жаққа күйеу еді. Өзі баяғыда Ер Бекетпен жолдас болып патша әскеріне қарсы соғысқан мың басы, балуан, жауынгер болған өжет шешен адам еді. Ол тірі болса, біраз жасқа келіп қалды. Бекет батырмен құрдас болатын. Ұмытпасақ солардың жылы жылқы шығар. Ер Бекетпен төс қағысқан дос болды. Ерназар Кенжалыұлының апасын алған жездесі еді. Әйелі де өзімен құрдас болатын. Қозыбай бұл жақта беделді болды. Ол қобызшы, сыбызғышы, домбырашы, әнші еді. Ол ат құмар да кісі болатын. Саятшы, аңшы, мерген болды. Ана бір болыстық штат шыққан жылдары бір-екі рет Орынбор базарына келіп кетті. Содан кейін келмей кетті. Әуелде Орынбор ұлықтарының қолына түспей кеткен кісі ғой. Сол жағын еске алды ма? Кейін бұл жақтан қатынасын үзіп кетті. Өзі балалы-шағалы жігіт еді. Оны көрген шығарсың. Сол ардагер тірі ме, бар ма, аман ба?» - деп сұрайды. Сонда оларға Торсан: «Біздің Уақта төбе би болып жүрген бір қызылжарлық Көшебе керей Қозыбай деген беделді кісі бар – бірақ оның әкесінің аты Баһрам емес, Нәупіл болса керек. Барған соң сұрап

білейін. Сол Қозыбай болса, сіздердің сәлемдеріңізді жеткізейін!» - деп, жауап береді.

Сол сапарында өзіне керекті материалды Торсан болыс тауып қайтқан секілденсе де, оны оған анықтай түсу қажет болады. Торсан Орынбор базарынан оралған соң, бір жылдан кейін күндердің бір күнінде Қызылжар базарында Қозыбайдың кіші баласы Тумырзаға кездесіп, онымен амандасып тұрып: «Осы Қозыкең Көшебе керейдің қай руына жатады? Ол кісінің әкесінің аты – Нәупіл батыр емес пе еді?» - деп, тосыннан оған сауал қояды. Сонда оған Тумырза: «Әкесі Нәупіл батыр екені рас. Бірақ әкем Бидалы уақтағы нағашылары: Есенгүл, Балташ деген екі балықшыға ортақ бала болған ғой. Руымыз Ашамайлы керей, оның ішінде Көшебе, оның ішінде Жауынгер, оның ішінде Таузар керейміз. Біздің Көшебе Керей Жауынгер Көшебе, Құрама Көшебе, Жалайыр Көшебе боп үш рулы елге бөлінеді. Көшебенің бес ұлынан тараған көп елді Құрама Көшебе дейді.

«Көшебе өлер кезде, Керей атаулы ел аттың жолындай қақ айырылды» - деп, дау кезінде туған Көшебенің кіші ұлының есімін Жалайыр деп қойған екен, сол атамыздан тараған ел Жалайыр Көшебе деп аталады, олар небәрі жүз жиырма шаңырақ, өспеген ата, Көкшетау өңірінде тұрады. Біздің Жауынгер Көшебені кейде Бәйбіше Көшебе керей деп те, кейде Үлкен Көшебе Керей деп те атайды. Себебі, арғы бабамыз Жауынгер батыр Көшебе би Танаш сардарұлының бәйбішесі Балумаржаннан жалғыз туысты. Сондықтан Жауынгер Керейді Бәйбіше ұлы керей немесе Бәйбіше баласы Керей деп те атайды. Балумаржан анамыз Кіші жүз қызы екен. Танаш бабамыздың немере інісі Ақылбай батыр Сарматұлынан он екі ата Абақ Керей тарайды. Абақ – шешенің аты, ол анамыз Естек Сәлім бидің қызы екен, ол шешенің бейіті Түмен жақта, ол жер Абақ ана деп аталады. Біздің руымызды, атамыздың атын неге сұрадыңыз?» - депті. Сонда Торсан оған: «Анада Орынбор базарына барып жүргенімде, жолдағы Кіші жүз ауылдарына құдайы мейман боп түнеп, бара жатқанда да, қайтып келе жатқанда да, дәм татып едім. Сол кездерде ол елдің жасы үлкен

адамдары: «Шырағым сен қызылжарлық Орта жүз Уақ болсаң, сол Уақпен бірге туған ел қызылжарлық Орта жүз Керейде Қозыбай Баһрамұлы деген өнерлі кісіні білетін шығарсың. Ол кісі тірі ме, бар ма, аман ба? Көрсен оған бізден сәлем айт. Өзі біздің елден қыз алған күйеу еді», - деп сұрады. Мен оларға: Баһрам баласы Қозыбай деген Керейді білмеймін. Керейден шыққан Қозыбай Нәупілұлы деген атақты кісі бар», - дедім. Солардың сұрауына байланысты саған сауал қойып тұрмын», - дейді. Оны естіген Тұмырза: «Баһрам батыр Шақшақұлы – біздің бабамыз. Ал, атам Нәупіл балуан сол Баһрам ақынның ортаншы ұлы. Атақты Сегіз сері ақын атам Нәупілдің туған інісі екен. Баһрам бабамыз Омбы шаһарындағы медреседе сабақ беріп, шәкірттерді тәрбиелепті. Әрі сондағы бір мешітте имам боп жүріп ауырып қайтыпты. Кіші жүздегі нағашыларымның менің әкемді Баһрам баласы деуі де әбден дұрыс!» - деп, жауап береді Торсанға. Соған қарағанда Қозыбай шешен Кіші жүзде жүргенде өзінің текті жерден шыққанын жұртқа білдіру үшін өз әкесі Нәупілдің орнына Үш жүзге есімі әйгілі Ордабасы Баһрамды атасы керек.

Торсан Баһрамның атақты батыр екенін жұрттан естісе де, оның Қозыбай шешеннің атасы екенін білмеген екен.

Қозыбай 1912 жылы – тышқан жылы көктемде ауырып, содан сол жылы қазан айының ортасына дейін қатты науқастанып, ақыры балалары, үлкен немерелері күймелерге үш аттан жегіп, әр елден емші, балгер жинап әкеп, әкесін емдетеді. Қозыкенді дәрігер де қарайды. Ақыры тышқан жылы қазан айының ортасында жасы тоқсан бірден асқан кәрілігіне қарамастан, атақты шешен өлім аузынан қалады. Сырт елге «Қозыбай шешен қайтыс болып кетті», - деген лақап та тарайды. Ол лақаптың бекер екендігін айтып Қозыбайға жанашыр адамның бірі, әрі оның ұлдарының досы белгілі әнші-ақын Жақсылық Қарауыл Ақан сері Қорамсаұлы (1843-1913 ж.ж.) төмендегіше өлең шығарады:

Өткені Ер Қозыкеннің бекер еді,
Жайлауы Бозшакөл мен Мәтен еді.
Есідің бүгілісін таңдап алып,

Өзіне жайлы қыстау еткен еді.

Заты оның Ашамайлы Керей еді,
Керей мен Уаққа ортақ мерей еді.
Қартайса да Қазы боп жүрді сабаз,
Қазақтың баршасына бірдей еді.

Қозыкең жең ұшы емес, жаға болды,
Жетім-жесір, мүскінге пана болды.
Керейдің Таузарынан шықса дағы,
Төрт болыс ел Уаққа аға болды.

Ел айтпас Қозыкемді ед-ау паң деп,
Қарадан айтар едім шыққан хан деп.
Бетімнен келгенім де қаққан емес,
Өзімді еркелеткеп Ақанжан деп.

Өзінің ұлдарынан кем көрмеуші еді,
Мені жынды дегенді жөн көрмеуші еді.
Сан қашқанды қорғаған бәйтерегім,
Пендені жауға ұстап еш бермеуші еді.

Өтті деп Қозыкеңді қате естіп,
Қайғыдан жұрттың есі кетіп еді.
Арыстан қартайса да тез жазылсын,
Халыққа жақсылығы өгіп еді.

Кезінде Ақмолла ақын паналаған,
Кем-кетік қорғап көріп жағалаған.
Үш жүздің шешендері басқосқанда,
Бәрі де Қозыкемді ағалаған.

Ақанға осы өлеңі үшін Қозыбай да, оның ұлдары да алғыс айтып, сыйлық берген. Әрине, біздің қолға бұл өлеңнің толық нұсқасы түскен жоқ.

Қозыбай 1868-1870 жылдары Орынбор базарына барып жүргенде, сондағы жаңа ұлықтармен тіл тауып сөйлесіп, оларға астыртын сыйлық беріп, өзі туралы жазылған қаралаушы материалдық көпшілігін жойғызған көрінеді. Өйткені, 1898 жылы күзде Қозыбайды айыптау кезінде оны қаралап жазылған документтердің басым көпшілігі Орынбор ұлықтары кеңесіндегі архивтерден табылмаған. Оның үстіне, оқиға ескірген. Сондықтан да Қозыбай мен оның ұлдары, нөкерлері қаторғаға кесілмеген, басқа аймақтарға жер аударылған.

Қозыбайдан көп жақсылық көріп, оған жетім кезінде паналаған адамның бірі – Уақ Ысқақ Сәлібайұлы жыршы екен. Қозыбай оны медресеге оқуға беріп тәрбиелеп, Қызылжардан медресе бітіріп келген соң, оған келіншек әперіп, алдына мал салып, оны жеке отау үй қып шығарады. Өзіне Ысқақты әрі өкіл іні, әрі шәкірт, әрі ақын етіп, оны Нәупілұлы шешен қасына ертіп жүріпті.

Қозыбай 1912 жылы қатты ауырып, сол жылдың қазан айының бас кезінде өлім күтіп жатқанда, Ер үшін қатты қайғырып күйзелген адамның бірі де сол Ысқақ Сәлібайұлы екен. Қозыбайдың басында отырған ақын Ысқақ: «Жас бала кезімде ата-анам бірдей қайтыс болып, панасыз қалдым. Сол шақта әке орнына әке, аға орнына аға боп, мені біресе ұлыңыздай, біресе ініңіздей көріп, асырап сақтап, әуелі ауыл молдасынан, онан соң Болатынай, Қызылжар медреселерінен оқытып, адам етіп едіңіз. Онан соң келіншек әперіп, басыма үй тігіп, алдыма мал салып, отау етіп шығардыңыз. Ақыры ақыныңыз, шәкіртіңіз болдым. Бұл жақсылығыңызды екі дүниеде де менің қайтаруға шамам келмейді. Жолыңызға жаным құрбан!» - деп, солқылдап жылап жібереді. Сонда ем алып, шамалы әл жиған Қозыбай шәкірті Ысқаққа қарап жатып: «Мен дүниеден өтсем, маған арнап жоқтау өлең шығаратын ақындардың бірі – сенсің. Ал, сонда шығаратын жоқтауыңды қазір шығарып айтшы, шырағым! Өз құлағыммен естиін!? «Жақсы сөз – жарым ырыс», - дегендей, менің ауруымның жартысы кетіп, сенің жоқтау өлеңіңнен бойым жеңілденіп, дерттен айығар ма екем!?!» - депті.

Қозыбайдың көңілі тетік болып, бері қарап, өлім аузынан қалғанына оның бала-шағасы да, ауыл адамдары да, көңілін сұрауға келген кісілер де қатты қуанады. Солармен бірге Сәлібайұлы ақын да бек қуанады. Ысқақ ақын қуанса да, Қазының өзіне қойған талабынан қысылып: «Ой, би аға, о не дегеніңіз? Тірі кісіге жоқтау шығарған ұят емес пе? Иншалла енді былай да сауығып кетерсіз», - депті.

Бірақ қарт балуан Нәуілдіұлы оның сөзіне тоқтамай, қайратын жиып, басын жастықпен көтертіп: «Алла-аруақ өзі кешіреді. Ешбір ұяттығы жоқ. Жоқтау өленді шығаруды өзім сұрап отырмын. Менің өзіме жасаған азды-көпті жақсылығым қайтсын десең, мені разы болсын десең, мені тәуір болып, науқастан айықсын десең, жоқтауды қазір шығар! Бәрібір түбінде шығаратын жоқтау өлеңің ғой. Қысылмай тез арада қазір шығар. Өзім рұқсат еттім ғой», - депті.

Сонда Қозыбайдың төсегінің маңында отырған ел адамдары да, шешеннің өз балалары да, олардан туған немере, шөберелері де: «Өзі рұқсат беріп, сізге тілек қойып отыр ғой. Ағаңыздың сөзін қайт қылмаңыз!? Рас, бәрі бір түбінде шығаратын жоқтауыңыз ғой. Соны қазір-ақ шығара беріңіз!? – лейді де, Ысқақтың қолына қобыз бен домбыра әкеп ұстатады. Сонда әккі ақын Сәлібайұлы қинала отырып, әуелі қобызбен шешеннің арғы бабаларының бірі – Қожаберген жырау Толыбай сыншыұлының «Елім-ай!» күйін тартып береді. Онан соң қобызды қасына қойып, қолына домбыра алып, домбыраға қосып, сол Қожаберген жырау шығарған «Елім-ай!» әнін орындап береді. Сол шақта Қозыбайдың аз-да болса көңілі сергіп қалғанын үйде отырған кісілер аңғарып қалады. Содан үміттеніп көңілі орныға бастаған Сәлібайұлы жырау домбыраға қосып, әндетіп жоқтау өленді шығарып айта бастайды. Ақыры толық шығарып аяқтайды. Жоқтау өлең Қозыбайға да, басқаларға да қатты ұнап, олар Ысқақ ақынға көп-көп алғыс айтыпты. Хажы Қозыбай сол арада Сәлібайұлы жырауға: «Қазір оңаша үйге барып, қолыңа қағаз, қалам, сия алып, осы жоқтау өленді хатқа түсіріп әкеп, өз қолыма табыс ет!?!» - деп, бірден тапсырма береді.

Ысқақ медресе үйіне барып, шәкірттер тарай салысымен-ақ, қолына қағаз, дәуіт, қалам алып, үстел басына орнығып отырып, өзі шығарған жоқтау өлеңді Қозыбай хажыны жоқтау деген атпен табан аузында хатқа түсіреді. Сол жоқтау өлеңді Қозыбай би кіші баласы Тумырзаны шақырып алып, оған қаражат беріп, қолына Орынбор ведомствосындағы, сондағы мешіт, медреселерде қызмет атқаратын достарына хат жазып беріп сәлем жолдап, қасына сенімді серік қосып беріп, Орынборға аттандырады. 1913 жылы Орынбордағы «Дін һәм мешіт» баспасынан Қозыбайға арнап шығарылған Ысқақ Сәлібайұлының жоқтау өлеңі шағын кітапша боп шығып, елге таралады. Соған байланысты Қозыбайдың руы – Бидалы Уақ, әкесі – Есенғұл, туған жылы 1832 жыл, қайтыс болған уақыты 1912 жылдың Қазан айының 12-сі (жоқтау шығарылған күн) болып қалыптасып кеткен. Қозыбай шешеннің өмірбаянының бұлай өзгеру себебі жоғарыда баяндалған.

Қозыбай сынды қазының көзі тірісінде өзіне жоқтау өлең шығартып, оны арнаулы кісі арқылы Орынборға жолдап, сонда кітапша етіп шығарғанына онымен көрші отырған елдердің діндар адамдары да, шонжарлары да, болыс, би, ауылнайлары да қатты таң қалады.

Шайғөз Уақтың шонжарлары Торсан мен Молдаш: «Қозыекең көп жасады, оны кәрілік адастырған-ақ екен!» - десті. Қозыбай 1858-1861 жылдар арасында Сіргелі Уаққа старшина болса, 1861-1868 жылдары Қызылжар өңіріндегі 4000 үйлі Уаққа аға старшина боп (рубасылық) қызмет атқарады. 1868-1890 жылдар арасында ол Қызылжар уезіндегі Құсмұрын болысында болыс (волостной управитель) болып, қызмет атқарады. 1890-1898 жылдар арасында ол төрт болыс Уаққа төбе би әрі указной имам болады. 1898-1901 жылдар арасында Қозыбай хажы Семейге жер ауып, үш жыл бойы сол жақта болады.

ҚОЗЫБАЙДЫҢ СЕМЕЙ ЖЕРІНЕ ЖЕР АУДАРЫЛУЫ

Қозыбайдың Семей жеріне жер аударылуы былай болған екен. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы Ақбалық ауылы жерінде Керейдің Тарышысынан тарайтын Самай атасының атақты байы Құрымбайға ас беріледі. Ас беруші шетінен мыңғырлаған бай болғандықтан тоғыз ауылға бөлініп отырған Құрамбайдың тоғыз баласы еді. Асқа Қызылжар уезіне қарасты бес болыс Керей-Уақтың жақсы-жайсаңдары тегіс жиналады. Әр болыс өздерінің сән салтымен, ақындарымен, полуандарымен, бәйгеге қосатын аттарымен келген.

Осы сияқты Керей Уақтың думандатып өтіп жатқан жиынның сәні пышақпен кескендей үзілді. Ол былай болады. Аламан бәйгеге 500-дей ат қосылған. Алдымен аттарды елу шақырымнан шаптырмақ болған ел ақылдаса келе отыз шақырымға жібереді. Үлкен «Өтеп» көлінен Қапсыттың Балықбай аулының «Жалтырша» көлі арқылы Ақбалық көліне дейін шаптырады. Ат жарысына Құрымбайдың жеті ауыл болып отырған жеті баласының өзі 50-ден астам бәйге атын қосады.

Атадан келе жатқан дәстүр бойынша Құрымбай балалары бәйге аттарын көптеп ұстаған. Бәйге аттарының ішінде араб, орыс, түрікмен жылқыларының тұқымдары болған. Қай жерде жүйрік бәйге атын естісе, ондаған жылқы беріп қалайда қолдарына түсіріп алған. Сондықтан Құрымбай балаларының аттары бәйге алдын бермейтін.

Осы ат бәйгесіне Шағырай шешен Төбетұлы да өзінің аты жаңада шыға бастаған Кертөбелін қосқан.

Шағырай кім? Шағырайдың руы Уақ, оның ішінде Бидалы Уақ, Қызылжар уезі, Аққусақ болысы, Беркін ауылында (қазіргі Есберлі ауылы С.Ж..) 1838 жылы дүниеге келген. 1924 жылы желтоқсан айында 86 жасында дүниеден өткен. Аталары былай таратылады: Уақ – Ергенекті-Жантелі – Жантай-Сәбітек – Құдайқұл – Қайдауыл – Сағындық – Шындәулет – Төбет.

Шағырайдың 11 жасында әке-шешесі қайтып панасыз қалады. Әкесі Шындәулет те ерте қайтыс болған. Жас кезінен тұрмыс тауқыметін тартып, әркімнің қолында «қол бала» болып жүреді. Тұрмысының қиындығына қарамай, өлең-жырға әуестенеді.

Жас кезінен бастап «Әнші Шағырай», «Жыршы Шағырай» атанып, елге танымал бола бастайды. 16-17 жасында Біржан салға, Ақан серіге, Шәрке салға еліктеп, әкеден қалған аз ғана мұраға жүйрік ат, ер-тұрман сатып алып, әнші Байеке Айдаболұлымен қосылып сал-серілік құра бастайды. Тай кезінен сатып алған Кертөбелі бәйге алдын бермейтін жүйрік ат болады.

Маңайдағы ойын-тойлардағы ат жарыстарында бәйге алып келгенімен, мұндай 500-дей ат қосылған ірі жарысқа бірінші қосылуы еді. Осы бәйгеде бірінші болып келіп, Шағырайдың мәртебесін өсіре түседі. Құрымбай балаларының бәйгеге қосқан осынша атының біреуінің бәйге алдында келмеуі намыстарына тиеді. Құрамбайдың ең үлкен баласы Әйміш ашу шақырып:

- Босағамыздан қосылған атымыз бас бәйгені бермеуші еді. Сіңірі шыққан бір қу кедей мәстегінің бірінші келуін қарашы, - дейді көпшілікке естіртіп.

- Шын жүйрік сенің босағаңмен құйрығын сұртсін бе, - дейді жұлып алғандай Шағырай басынан сөз асырмайтын әдетімен.

- Иттің баласы, сен не дейсің?! – деп Әйміш Шағырайдың басына қамшымен салып қалады.

Жұрт алдында таяқ жеген албырт мінезді Шағырай ашуға шыдай алмай Әйміштің бет-аузын ала қамшымен тартып жібереді. Оқыс тиген қамшы Әйміштің бет-аузын қанға бояйды.

Ас беріп жатқан Құрымбай балалары қатты намыстанып Шағырайды жер аудартапқ болады. Әйміштің Ыбыр атты баласы Самай ауылының старшинасы екен, Шағырайды жер аударуға қағаз дайындайды. Бұған Шағырайда өштігі бар Шайгөз Уақ Торсан болыс та қосылады. Құсмұрын дуанына қарасты Уақ руының басшысы Қозыбай шешен мен Жансары Уақтың биі Жарылғамыс Тоқбайұлы Шағырайды қорғайды. Бұл оқиға жанжалға ұласып, Ыбыр мен Торсан Қозыбайдың Бекет

бастаған шаруалар көтерілісіне қатысып, қазір Қызылжар жерінде жасырынып жүргенін жазып жібереді. Сөйтіп Семей жеріне 12 жылға жер аударылады. Тек Абайдың көмегімен 12 жыл қысқартылып, Қозыбай шешен Семей жерінде үш жыл, 1898-1901 жылдар арасында болады. Семей жерінде жүргенде Тобықтының Түсіп ақыны Қозыбай шешенге былай деген екен:

Жігітке сайран да серуен,
Сергелден де серуен
Уа, Арқаның арыстаны,
Қозыбай шешен қамықпа,
Қайғыланып жабықпа,
Жалғызбын деп тарықпа.
Беделің зор ер едің,
Пайдаң тиген халыққа,
Бұл да өз елің ғой.
Сапарың оң болсын,
Дәм-тұзынды мұнан жазса
Топырағыңды туған жеріңнен жазсын!

Қозыбай Семей жерінде уақыты бітсе де елге оралмай жүріп қалыпты. Жарылқамыс би мен Шағырай Семей жеріне елге қайтару үшін іздеп барады. Сондағы Шағырайдың шығарған өлеңі:

Аман ба, Қозыбай аға, хош ба уақытың
Орнаған бір жері едің, дәулет-бақтың.
Тұрады сыры кетсе, сыры кетпей,
Белгісі ер салдырған ғимараттың

Баласын көп қазақтың шөлдеттің ғой,
Суаты құлағандай шығанақтың
Өзенді ағыны қатты лайлайды
Көз салсаң негізіне қиянаттың.

Қазақтан асып туған сұңқарым-ау!

Қарғаға жүнді балақ қуалаттың
Белгілі күшігенге жем болары,
Бөлінген өз тобынан дуадақтың.

Оралып туған елге қайтпайсыз ба,
Қажеті сізге қанша бөтен жақтың.
Күншілдер, пасық, надан көре алмайды,
Қонғанын кемеңгерге дәулет, бақтың.

Шағырайдан ел сәлемін естіген Қозыбай шешен «Битке өкпелеп, шапанымды отқа жақпайын» деп еліне оралған скен.

ҚОЗЫБАЙ ШЕШЕННІҢ ЕЛГЕ ОРЛУЫ

1901 жылы күзде Семейден еліне келеді. 1901-1914 жылдар арасында халық сайлаған қазы болып, өле-өлгенше ел арасы дауларында төрелік айтады. Ол өз өмірінде Меккеге үш рет хажылыққа барыпты. Бұрын да қабырғалы азаматтар қатарына ілікпеген нағашылары: Есенғұл, Балташ Қозыбайдың арқасында дәулет иелеріне айналады. Жиені Қозыбайға еріп Меккеге барып, Есенғұл, Балташ та хажы атағына ие болады.

Нәупілұлы балуанның өз көзі тірісінде өзіне арнаулы жоқтау өлең шығартып, соны Орынборда кітапша етіп бастырып, елге таратқанын естіп, оны лайықсыз деп білген белгілі адамдардың бірі – Көкшетаулық Орта жүз Жансары Уақ Мұқан Құлықешұлы (1841-1915 ж.ж.) әнші-акын екен. ол 1913 жылы сиыр жылы күзде ел күздікке қонғанда, Қозыбай биге сәлем бере келіп, сол үйде мейман болып отырып, мына төмендегі «Хажыға» атты өлеңді бірден шығарып айтады.

Сәлем беріп Қозыке,
Халінді білдік біз келіп.
Және де отыр аузыма,
Айтатұғын сөз келіп.

Ілім мен білім, өнердің,
Бар еді бәрі бойың да.
Қартайғанда, хажы аға,
Өзгеріс бопты ойың да.

Топқа түскен балуан ең,
Алыптармен алысқан.
Оза шыққан жүйрік ең,
Қалмай жүрген жарыстан.

Кешіре гөр жақсы аға,
Ұқсаса сөзім түрпіге,
Токсан бірден асқанда,
Душар бопсыз күлкіге.

Опасыз жалған дүние,
Ұқсайды қашқан түлкіге.
Ешкімге жолдас болмайды,
Тырнақтап жиған мүлкі де.

Өліп кетсем Уақтар,
Жоқтамас деп ұйғардың.
Тірінде жоқтау жаздырып,
Кітап етіп шығардың.

Болатынайдан Қазы аға,
Медресені оқып тамамдап.
Онан кейін бөгелмей,
Қызылжар бардың аяндап.

Қызылжардан Қозыке,
Үйрендің нұсқа-өрнекті.
Тамам еттің орысша,
Екі жылдық мектепті.

Ата-анаңыз қаза боп,

Нағашы атаң алдырды.
Ажыратың органнан,
Көңіліңе қаяу салдырды.

Туған кезден талпынып,
Құрмақ болдың серілік.
Бойыңызда тұтанған,
Атадан мирас бөрілік.

Он жетінде Қозыке,
Атқа міндің шыдамай.
Салдық құрдың өзіңше,
Нағашың ісі ұнамай.

Домбыра тартып, ән салдың,
Той-думаннан құр қалмай.
Жолдас болдың Бекетпен,
Артынша көп ұзамай.

Аспен тойда күресіп,
Жықтың талай балуанды.
Кіші жүзден қыз алып,
Түзедің сонда шаруанды.

Қорғаймын деп қазақты,
Басына ерді жастадың.
Ер Бекетпен дос болып,
Серілікті де тастадың.

Есет пенен Бекетке,
Адал дос боп жақтыңыз.
Кешегі өткен жеңгейді,
Шектіден таңдап таптыңыз.

Алшынның бастап жасаған,
Бекіністерге шаптыңыз.

Нысана етіп патшаның,
Әскеріне оқ аттыңыз.

Шектінің құшып сұлуын,
Сол елге сыбай қондыңыз.
Күйеу болып Әлімге,
Алты жыл дәмдес болдыңыз.

Уақтағы балықшы еді,
Есенгүл, Балташ нағашың.
Есіктен төрге шығарып,
Құндыз еттің жағасын.

Жеңіліп Есет қалғанда,
Елге қарай қайттыңыз.
Есней мен Табейге,
Жағдайды болған айттыңыз.

Ақылымен Табейдің
Уақ болып өзгердің.
Сезбесін деп ұлықтар,
Жасынды кейін шегердің.

Нағашыңды әке қып,
Ада болдың өсектен.
Ауыстырып қонысты,
Сақтандың тиер таяқтан.

Сіргеліге басшы боп,
Ел билеуді жөн көрдің.
Старшын болған шағында,
Жарлы мен байды тең көрдің.

Есенгүл, Балташ нағашың,
Кісі емес атақ іздеген.
Олар да хажы атанды,

Меккеге барып сізбенен.

Мейман боп барып әр елден,
Сыйлыққа нар мен ат алдың.
Үш рет барып Меккеге,
Үлгілі хажы атандың.

Бидалы мен Бұйдалы,
Сіргелі Уақ басшысы ең.
Тартысқанда сырт елмен,
Орта жүздің жақсысы ең.

Арқа түгіл Үш жүзге,
Жақсы даңқың жайылды.
Жабылған кейін бір жала,
Аздап жолдан тайдырды.

Ақ ағашқа Көкежан,
Күйе жұкпас дегендей.
Жіберген жоқсыз қателік,
Кісінің хақын жегендей.

Аудартса да Семейге,
Жақсы атақпен оралдың.
Баяғыша сыйлы боп,
Тұғырға қайта қона алдың.

Жер ауғанмен өздерің,
Тозған жоқ ешбір ауылың.
Үй ішінді жүдетпей,
Сақтап қалды қауымың.

Төрелік айтып көп елге,
Қазы болдың тақытты.
Ала алған жоқ дұшпандар,
Басыңа конған бақытты.

Затыңыз Керей болса да,
Бидалы Уақ бегісің,
Тоғыз ұлын ер болып,
Кеңді аға өрісің.

Кигізіп киім жаңасын,
Болдыртпай жаттың табасын.
Жарлыны бәділ хажы етгін,
Жазып жанның жарасын.

Алланың сүйген құлысыз,
Нәуііл батыр ұлысыз.
Ортадан кетсен жақсы аға,
Таптырмас елдің пұлысыз.

Еркімен сайлап халайық,
Атқардын міндет қазылық.
Әділ айтып билікті,
Еткен жоқсыз асылық.

Ысқақтай өкіл балаң,
Жазғыздың жоқтау өтініп.
Кітап етіп бастырттың,
Қалмасқа кейін өкініп.

Бұл ісіңе көкежан,
Танданды біраз халайық.
Тіріде жоқтау шығарту,
Емес қой тіпті лайық!

Мұқан Құлықешұлының өлеңін тындап отырып, оның сөзінің дұрыс екенін, Ысқақ шығарған жоқтау өлеңнің ішінде бұрмалау да бар екенін мойындаған Қозыбай пешен өзінің қадырлы мейманына былайша жауап қайтарыпты:

Мұқанжан, бұл айтқаның теріс емес,

Жоқтаудың кей сөздері дұрыс емес.
Кітап қып Тұмырзажан шығартыпты,
Сөз қозғап етпей-ақ қой інім егес.

Ас тойда алып жүрдім сан бәйгені,
Менің Керей екенім көпке әйгілі.
Ысқақжан бізді Уақ деп жазыпты,
Жеткенше өзіндегі сөз байлығы.

Туған жыл, ел менен жер, әкем аты,
Жоқтауда қате айтылып кеткен қапы.
Мұқанжан, жоқтау жазсаң түзетерсің,
Қазақтың бұзылмасын ата салты.

1915 жылы – қоян жылы жазда хан жайлауда Қозыбай шешенге ас берілетін болып, алдын ала асқа сауын айтылады. Асқа Көкшеғтаулық Орта жүз Жақсылық Қарауылдан шықса да, Қызылжарлық Орта жүз Керейдің бесті жүйрік ақыны атанған Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы (1856-1934 ж.ж.) қатысып, жоқтау өлеңін айтады. Бұл жоқтау өлеңінің төмендегідей үзіндісі ғана сақталған.

Атанған Сарыарқаның арыстаны,
Керейдің алтын дiңгек босағасы.
Күзінде барыс жылы дүниеден өтті,
Қозыкең қызылжарлық ел ағасы.

Уақта Бидалы мен Бұйдалы бар,
Екеуі екі тайпа ел өскен қатар.
Соларға қазы болған Ер Қозыкем,
Қайтпас боп алыс жолға шеккен сапар.

Ер тумас Қозыкемдей енді шаһыбаз,
Көтерген еркелікті есіл маңғаз.
Қазақтың би мен бегі көп болғанмен,
Ішінде қозыкемдей асылдар аз.

Қозыкем ту ұстаған еді сабаз,
Оқыды имам болып ылғи намаз.
«Әкемнің қоян жыл жаз асы бар», - деп,
Тумырза әр руға жазды қағаз.

Тұрсын деп хабардар боп жақын мен жат,
Ас бар деп, сауын айтып, жіберді хат.
Әр жұрттың жақсысына сәлем жолдап,
Міндеттен біз құтылдық болмасқа ұят.

Қозыкем заманында топтап асқан,
Шеберлік ауылында дүкен ашқан.
Көп жасап күздігінде дүние салды,
Кезінде тоқсан үшке аяқ басқан.

Қозыкем Керей Нәупіл ердің ұлы,
Туыпты Гүлтөбеде жылқы жылы.
Жәмиғат өлеңімде айттым шындық,
Шешеннің өз аузынан естіп мұны.

Шешесі Қозыкемнің – Балым ана,
Уақтың қызы екен, өзі – дана.
Қозыкем ата-анадан жастай қалып,
Өсірген туыстары болып пана.

Қозыбай шешенге 1915 жылы – қоян жылы жазда Бозшакөл жағасында ел хан жайлауда отырғанда, арнаулы үлкен ас беріледі. Аста бәйгеге 572 ат қосылады. Бірақ атты екі тонқа бөліп жарыстырады. Бірінші топта үш жүз сайгүлік бәйгеге қосылып, жарыс болады. 300 аттың алдында Көшебе Керей Күзембай мырза Итемірұлы Барлыбаев деген Қызылжар өңірі қазақтарының төбе биінің Сұр қасқа аты келеді. Ол бас бәйгеге ие болады. Екінші топта 272 аттың алдында сол Күзембай мырзаның Ақжамбас деген қаз мойын, апай төс, бура сан арғымағы келеді. Ақ жамбас ат Семей губерниясындағы Шыңғыстау өңірін мекендейтін Тобықты Арғын елінен

Күзембайға 1909 жылы жазда сыйлыққа келген ат екен. Жүйрік ат жер таңдайды. Өз жерінде оза шауып бәйге алған жүйрік басқа жерде тосырқап көпке дейін үйрене алмайтын болса керек. Ақжамбас Семей губерниясында бас бәйге алған асқан жүйрік ат болса да, Қызылжар өңіріне келгеннен бері ылғи бірдің соңында келіп, екінші бәйге алып жүріпті. Енді сол Ақжамбас ат Қозыбай асында екі жүз жетпіс бір атты байлаған бұзаудай артқа тастап, қарақшыға басқа аттан жарты сағат бұрын келеді. Ақжамбас Күзембайға сыйлыққа берілгенде, жеті жасар бәйге ат екен – құнан күнінде-ақ бас бәйге алған екен.

Бәйгеге қосылған аттар 120 шақырым жерден жарысыпты. Бара жатқанда, ақырын барады. Әдетте сол белгілі жеткен жерде түнеп, ертеңіне қайтарда жарысады. Аттың көбісі болдырып, жолда тоқтап та қалатын кездері аз болмаған.

Күзембай екінші топтағы ат жарысының бас бәйгесіне де ие болады. Сұр қасқа ат Күзембайдың атадан үзілмей тұқымы сақталған өз жылқысының баласы еді. Күзембай ертіп апарған Көшебе Керей Тілеужан Еленұлы (1870-1932 ж.ж.) балуан бас балуанды жығып, бас бәйге алады. Күзембайдың екінші балуаны Базарбай Ыбырайұлы (Көшебе Керей Нұржан хажышын немересі) өз қарсыласын жығып, екінші балуан бәйгесіне ие болады. Күзембайдың үшінші балуаны Сибан Керейдің Шимойын руының Жайылған атасынан шыққан Қанафия әнші Тоғанасұлы да өз қарсыласын жығып, үшінші балуан бәйгесіне ие болыпты. Сөйтіп, Қозыбай асында да Күзембай Итемірұлы Барлыбаев (Қызылжар уездік начальнигіне орынбасар әрі советник болған, Күзембайдың жалғыз ұлы Үмітбай 1871-1916 жылдар арасында № 1 Таузар болысында волостной управитель болған. 1916 жылы май айында болыстықтан бас тартқан) үлкен абыройға ие болған. Күзембай өзі алған бәйгелерінен ас берген үйдің ошағына екі ат, екі нар байлаған. Астан кейін Күзембайды Бидалы Уақ елі алып калып, оны құрметті қонақ етіп нөкерлерімен қоса қатты сыйлап, еліне салтанатты түрде шығарып салыпты. Қозыбайға көп жоқтау өлеңдер шығарылған. Бірақ ол шығармаларды білетін адамдар бұл күнде қалған жоқ. Қозыбай шешеннің өмірі жайлы деректерді семейлік Заһидолла

Қауменұлы (1890-1989 ж.ж.) ақынның төмендегі өлең шумақтары да растай алады.

Кіші жүз де шектіге күйеу екен
Уақта Бұйдалыға жиен екен,
Қозыбай өзін солай таныстырды
Қызылжар аймағының Керейі екен.
Бала боп нағашысы Есенғұлға,
Уаққа жас кезінен сінген екен.
Бекетпен дос болғаны ашылып қап
Жер ауып Семей жаққа келген екен.
Сонан да шежіре жазып алған әкем
Жасынан өлең-жырға құмар әкем.

Жоғарыдағы деректерді Қозыбай асында бәйгеге жас кезінде ат қосқан Көкшетау облысының Рузаев ауданындағы Рузаев совхозының тұрғындары: ағайынды Молдахмет, Мәлік Рамазанұлдарынан 1952 жылы Республикаға танымал өлкетанушы Қаратай Биғожин жазып алған. Молдахмет, Мәлік Рамазан балалары белгілі аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханұлы (1811-1902 ж.ж.) төренің туған жиендері еді. Олардың әкесі Рамазан Бесейұлы Керейдің белгілі алыбы – Балуан Шолақтың төс қасғысқан досы болыпты. Мәлік Рамазанұлы белгілі классик ақындардың бірі – Мағжан Жұмабаевпен Қызылжарда, Уфада медреседе, Мәуліттегі орыс мектебінде бірге оқыған кісі.

Мұқан Құлықешұлы 1841 жылы – сиыр жылы Көкшетау облысының Рузаев ауданындағы Рузаев совхозының жерінде дүниеге келіп, сол туған жерінде ауырып, 1915 жылы – қоян жылы желтоқсан айының аяғында қайтыс болған, руы – Жансары Уақ, ол – Қозыбай шешенге жоқтау өлең шығарған көп ақындардың бірі. Мұқан да Қызылжар, Болатынай медреселерінде оқып, жас бала кезінде діни білім алған. Ал, ол бала жігіт кезінде Көкшетаудағы белгілі ғұлама Науан хазіреттен оқып, білімін толықтырған. Мұқан мен Ақан сері екеуі жолдас болып, атақты Шәрке салға, Біржан салға шәкірт болған. Мұқан - өз тұсында суырып салма әнші-ақын,

композитор болған адам. Оған Қарауыл Әміре Сұлтанмұратұлы, Жансары Уақ Ғалинұр Ғалиакбарұлы ақындар шәкірт болып, одан үлгі-өнеге алған.

СЕЙІТЖАН САЛ КӨРПЕШҰЛЫ

Сейітжан сал Сегіз серінің Көрпеш атты ағасының баласы. Кезінде Қызылжар өңіріне танымал суырып салма ақын болды. Шығармалары сақталмаған.

Сейітжан сал Имам Көрпеш ұлының өзі туралы шығарған өлеңі:

Қобызға қосып, ән шырқап,
Мейірін жұрттың қандырған.
Имам Көрпеш баласы,
Менің атым Сейітжан.

Сейітжан сал атанып,
«Қанатталды» әнім жайылған.
Жаратқанның берген еншісі,
Ақылға күшті сай қылған.

Күшке ақындық сай болып,
Өнерге жастан бай болып.
Серіктерім қатты қуанды,
Жегені ет, жент, май болып.

Қымыз ішіп желіккен,
Қасыма ерді бозбала.
Көп емес алған білімім,
Оқығанмын азғана.

Қызылжар мен Омбыда,
Медересені тамамдап.
Атадан жүйрік туған соң,

Қиын ғой қалу шабандап.

Аузының суы құритып,
Үлкен деп қазақ баласы.
Даңқты шаһар бұл күн де,
Қатын* патша қаласы.

Әкем Көрпеш айтқан соң,
Қалма деп балам қатардан.
Малды емдеу дәріс оқыдым,
Қатын патша шаһардан.

Оны шықтым тамамдап,
Төрт жыл уақыт өткізіп.
Емші-молда болмадым,
Өнерге қолды жеткізіп.
Мерген болдым тандаулы,
Саят құрып, аң аулап.

Балуан болдым топжарған,
Кей кезде жүрдім дау-даулап.

Алыппын деп есіріп,
Мақтанбаймын күшіме.
Жұрғыма қызмет етсем де,
Толмайды көңілім ісіме.

Мақтаншақтар тап болар,
Өзінен мықты адамға.
Ақыл түсер сол шақта,
Кеуде керген наданға.

Халайықты кем көрген,
Еспе, әулекі адам ба?
Ұрсаң қамшы өтер ме,
Арба тебер шабанға.

Сегіз – дария, мен – көлшік,
Теңеле алман ағама.
Артық қой деп таңдан ба,
Берген оған бағама!

Сейітжан сал Көрпешұлының «Замана» атты өлеңі (үзінді):

Тобылдан өтті қоштасып
Тарылған соң Заманы.
Көп соғысып жүрсе де,
Таяр болды табаны.

Патша әскері кумады,
Таусылған соң амалы.
Шатыр арттық қос нарға,
Шығарып жолға салғалы.

Қанша батыр болса да,
Бастың қымбат аманы.
Бүркітбай қызын тапсырды,
Шыққан соң ұзап шамалы.

Оралмасам елге мен,
Баянтауға бар деді.
Ақбеттей асқан сұлуды,
Рұқсат еттім ал деді.

Қайта айналып келуім,
Екі талай болар деді де.
Қош айтысты бізбенен,
Буылған салға мінді де.

Қасына ертіп Ниязды,

---

*Қатын патша -- қазіргі Екатеринбург қаласы

Атқарса да көп тойды.
Тұрмысы кенет өзгеріп,
Кіші жүзге бет қойды.

Теңбілі мол бозшұбар,
Жылқыдан тандап мінгені.
Көкеміз соққан сұр қалқан,
Қарына арнап ілгені.

Шығыршық сауыт кигені,
Емен садақ асынып.
Ұзынды-қысқа найза алды,
Қайраты кернеп тасынып.

Басына киіп дулыға,
Беліне іліп наркескен.
Соғыспақшы аянбай,
Жолыкса жауы өштескен.
Салған екі қынапқа,
Қанжары мен семсері.
Беліне буған кісеннің,
Оқ жағына ілгені.

Батпасын деп денеге,
Ішінен киді сауыттың.
Ақ түйе жүн шапанды,
Орнына балап мауыттың.

Былғары шалбар киініп,
Қосай етік аяқта.
Киімі сай сегіздің,
Барсадағы қай жаққа.

Жуан мойын, үлкен бас,
Бойы ұзын елден ерекше.
Қайратты қысқа қара шаш,

Тұлғасы ірі бөлекше.

Денесі тіп-тік сымбатты,
Кең маңдайлы, отты көз.
Ұйытады ел-жұртты,
Аузынан шыққан өлең сөз.

Аққұба өңді, ат жақты,
Үлкен қырлы мұрынды.
Сақтана көз тастайды,
Жорықшыдай жырынды.

Қақтай жазық жауырын,
Әнші-күйші һәм ақын.
Елемес жағдай ауырын,
Жібермес жауға ол хақын.

Бота көзі от шашып,
Ту сыртыңнан өткендей.
Жайран қағар нұр жүзі,
Айырықша шабыт біткендей.

Жинақы бойы, ой сергек,
Қимылы шапшаң өзгеше.
Майданда тәсіл қолданар,
Өз қолынан келгенше!

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қаратай Биғожин, Социал Жұмбабаев, Қайролла Мұқановтың жеке мұрағаты
2. Т. Сүлейменов. Сегіз сері. Алматы, «Өнер» баспасы. 1991ж.
3. Н. Әбутәлиев. Сегіз сері. Алматы, 1991 ж.
4. Ғ. Мұсаұлы. Дәмелі ақын. «Қазақстан әйелдері», № 6, 1988 ж.

МАЗМҰНЫ

1. Тарихи танымы мол еңбек.....	3
2. Алғы сөз.....	6
3. Өнерпаз шыққан әулет.....	9
4. Мұсайын ақын Сегізсеріұлы.....	19
5. Ақынның өзі туралы толғауы.....	26
6. «Даңқы шыққан ерлерім» атты тарихи толғауынан үзінді..	29
7. Мұсайынның әкесі Сегіз серіге шығарған өлені.....	32
8. Дәмелі Айтасқызы мен Мұсайынның айтысы.....	33
9. «Жанайдар сардар» дастаны.....	44
10. Жанайдар Орынбайұлына шығарған жоқтау өлені.....	65
11. «Жанайдарға».....	90
12. «Осылар еді шын жүйрік».....	92
13. Мұстафа Сегіз серіұлы.....	104
14. Қозыбай шешен.....	109
15. Қозыбайдың Семей жеріне жер аударылуы.....	119
16. Қозыбай шешеннің елге оралуы.....	122
17. Сейітжан сал Көрпешұлы.....	132
Пайдаланған әдебиеттер.....	137

*Таласпаева Жанар Серкешқызы
Жұмабаев Социал*

МҰСАЙЫН АҚЫН

*5B011700 (050117) «Қазақ тілі мен әдебиеті»,
5B050400 (050504) «Журналистика» мамандықтары үшін
оқу құралы*

Подписано в печать 10.04.2012 г. Формат 60×90 1/16.
Гарнитура Times. Ризография. Объем 8,6 усл.печ.л.
Тираж 30 экз. Заказ №3704. Бумага газетная.
Отпечатано в ИПО УНПК СКГУ им.М.Козыбаева.